

αράχνη

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΝΔΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ
ΥΦΑΣΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

ΤΕΥΧΟΣ 3
2009

αράχνη

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΝΔΥΣΗΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΦΑΣΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

ΤΕΥΧΟΣ 3, 2009

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΥΦΑΣΜΑΤΟΣ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Εργαστήριο Γεωφυσικής - Δορυφορικής
Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος

Culture Programme

Education and Culture DG

ΑΡΑΧΝΗ - Τεύχος 3, 2009

Περιοδική έκδοση για την ιστορία της
ένδυσης και του υφάσματος στο Αιγαίο
και την Ανατολική Μεσόγειο

© ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ

Εκδόσεις

Επιτροπή σύνταξης:

Δρούγου Στέλλα, Christophe Moulhérat,
Σπαντιδάκη Γιούλη, Τζαχίλη Ίρις

Επιστημονική επιμέλεια:

Ίρις Τζαχίλη

Επιμέλεια παρόντος τεύχους:

Ίρις Τζαχίλη, Τίνα Μπολώτη

ISSN 1790-1278

Καλλιτεχνική επιμέλεια:

Δημήτρης Κολύρης, Χρίστος Ντούσκος

Η παρούσα έκδοση χρηματοδοτείται από το
πρόγραμμα DressID

Το πρόγραμμα αυτό συγχρηματοδοτείται από την
Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Η παρούσα δημοσίευση αντανακλά
τις απόψεις των συγγραφέων και η Επιτροπή δεν μπορεί
να είναι υπεύθυνη για οποιαδήποτε χρήση θα μπορούσε
να γίνει των πληροφοριών που περιλαμβάνονται σε αυτήν.

Περιεχόμενα

Ι. Τζακίλη Στόχοι και στοιχήματα της "νέας" Αράχνης	6
С. Μουλήρατ, Γ. Σπαντιδάκη Αρχαιολογικά υφάσματα από τη Σαλαμίνα: προκαταρκτική παρουσίαση	8
Γ. Μεταλληνού, С. Μουλήρατ, Γ. Σπαντιδάκη Αρχαιολογικά υφάσματα από την Κέρκυρα	22
Τ. Μπολώτη Τελετουργική προσφορά υφασμάτων και ενδυμάτων στον αιγαιακό χώρο της ύστερης Χαλκοκρατίας	44
Σ. Σπαντιδάκη Η εξειδίκευση στον χώρο του υφάσματος στην κλασική Αθήνα	72
Ι. Τζακίλη Βιβλιοπαρουσιάσεις	76
DressID	77
Summaries	78

Στόχοι και στοιχήματα της «νέας» Αράχνης

Ίρις Τζαχίλη

Η Αράχνη, το ενημερωτικό Δελτίο του Κέντρου Έρευνας και Συντήρησης Αρχαιολογικού Υφάσματος αλλάζει. Γίνεται μεγαλύτερη σε μέγεθος και όγκο, με διευρυμένη συντακτική επιτροπή, περισσότερους συνεργάτες και ευρύτερο περιεχόμενο. Φιλοξενεί, όπως πριν, δημοσιεύσεις και μελέτες για νέα ευρήματα, αλλά και άρθρα γενικότερα στο θεματικό πεδίο της ύφανσης, των υφασμάτων και της συμβολής τους στη διαμόρφωση του πολιτισμικού χαρακτήρα μίας ομάδας. Τα υφάσματα εντάσσονται στην πραγματικότητα μίας κοινωνίας με ποικίλους τρόπους, υλικούς και συμβολικούς. Είναι αγαθά χρήσης ανεξάρτητα αν καλύπτουν βασικές ανάγκες ή ανάγκες επίδειξης και επομένως μπορούν να μελετηθούν από την πλευρά της παραγωγής, της τεχνικής, της διακίνησης, των ανταλλαγών, της τεχνογνωσίας ή του εργατικού δυναμικού. Αλλά επίσης μπορούν να μελετηθούν ως κατεξοχόν πολιτισμικά προϊόντα που διαμορφώνονται και διαμορφώνουν την όψη και τις αισθητικές επιλογές μίας ομάδας σε μία χρονική στιγμή, που συμμετέχουν στους συμβολισμούς και τις μεταφορές της. Τα υφάσματα και τα ενδύματα είναι τόσο σύνθετα εγχειρήματα που επιτρέπουν, και ίσως απαιτούν, το ίδιο σύνθετες προσεγγίσεις. Ο διαχωρισμός που προηγήθηκε άλλωστε είναι μόνο για να περιγραφούν οι δυνατοί τρόποι προσέγγισης: τα υφάσματα και η υφαντική ως κοινωνικό προϊόν αποτελούν σύνολο αλληλένδετο και αδιαχώριστο.

Ο στόχος μας είναι η «νέα» Αράχνη να αποτελέσει ένα βήμα να εκφραστούν και να συζητηθούν αυτά τα θέματα. Θα υπάρχουν δημοσιεύσεις ευρημάτων, μελέτες τεχνικές, άρθρα για την παραγωγή, την οικονομία και τις συμβολικές μορφές της ύφανσης. Θα υπάρχουν ειδήσεις, σχόλια, βιβλιοκρισίες και βιβλιοπαρουσιάσεις.

Η αλλαγή της Αράχνης αντανακλά και την αλλαγή στην κατάσταση της έρευνας. Πλέον μπορούμε να πούμε ότι έχει γίνει συνείδηση στον αρχαιολογικό κόσμο ότι τα υφάσματα στον Αιγαιακό χώρο είναι μεν λίγα, αλλά υπάρχουν, και

ότι απαιτείται μόνο μία μεγαλύτερη εγρήγορη για να σωθούν και να μας χαρίσουν τη γνώση ενός ακόμη τομέα όπου η ποιότητα και η ευαισθησία, η εικόνα του εαυτού και του κοινωνικού συνόλου αποτυπώθηκαν απλόχερα. Όπου η σύνοψη μίας αισθητικής δεοντολογίας, όπως ονομάζεται το γούστο μίας περιόδου, βρίσκει πεδίο έκφρασης προνομιακό. Όπου επίσης προκύπτουν ιστορικές πληροφορίες πολυσυλλεκτικές, με δυνατότητες πολλαπλής αξιοποίησης.

Το ανά χείρας τεύχος περιλαμβάνει δύο σημαντικές δημοσιεύσεις νέου υλικού. Πρόσφατες έρευνες της Η' Εφορείας υπό την ευθύνη της Γ. Μεταλληνού στα νεκροταφεία της αρχαϊκής πόλης της Κέρκυρας αποκάλυψαν σημαντικά ίχνη υφασμάτων και τοποθέτησαν την κερκυραϊκή υφαντική παράδοση δυναμικά στον χάρτη της αρχαίας ελληνικής υφαντικής. Με την χορηγία της Alpha Bank έγινε δυνατή η μελέτη τους. Τα ορυκτοποιημένα σπαράγματα υφασμάτων στα τεφροδόξα αγγεία του νεκροταφείου υποδεικνύουν την εξαιρετική ποιότητα της υφαντικής στη Κέρκυρα. Δύσκολα αποφεύγει κανείς τον συσχετισμό με το χωρίο της Οδύσσειας (η 108-110, *ὅσσοι Φαίακες περὶ πάντων ἴδριες ἀνδρῶν νῆα θοὴν ἐνὶ πόντῳ ἔλαυνέμεν, ὡς δὲ γυναῖκες ἰστῶν τεχνῆσαι*) για τις γυναίκες των Φαίακων που ήταν τόσο καλές υφάντρες όσο οι άνδρες τους ήταν καλοί ναυτικοί μόλις έναν αιώνα πριν.

Μία δεύτερη δημοσίευση των υφαντικών καταλοίπων από τη Σαλαμίνα αφορά υφαντικά ευρήματα, πάλι ορυκτοποιημένα, διαφόρων εποχών από τον Αργοσαρωνικό. Και στα δύο αυτά άρθρα φαίνεται η ιδιαίτερη συμβολή των τεχνικών εξέτασης των ινών στο πλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης και στο μικροσκόπιο προσπίπτοντος φωτισμού. Ο καθορισμός της πρώτης ύλης με μόνο μικρομορφολογικά χαρακτηριστικά είναι εξαιρετικά δύσκολος στην περίπτωση των ορυκτοποιημένων υφασμάτων όπως είναι η μεγάλη πλειονότητα των αιγαιακών υφασμάτων. Ο συνδυασμός των μεθόδων που προτείνεται εδώ είναι πρόσφατη επινόηση του Christophe Moulhérat ο οποίος τον δοκιμάζει και τον επαληθεύει συνεχώς, κυρίως στα

αιγαιακά υφάσματα. Πολύ συχνά ο καθορισμός καθίσταται δυνατός όπως στα περισσότερα κερκυραϊκά υφάσματα και μερικές φορές προκύπτουν και πρόσθετες λεπτομέρειες ως προς τις ίνες: π.χ. το είδος των προβάτων από τα οποία προέρχονται ή το είδος της φυτικής πρώτης ύλης. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμιστεί μία σημαντική συμβολή των τελευταίων ετών, ο εντοπισμός του μαλλιού. Για την παρουσία και τη σημασία του μαλλιού δεν υπήρχε καμία αμφιβολία από τις γραπτές πηγές (βλ. και το άρθρο της Σ. Σπαντιδάκη) αλλά αρχαιολογικά είχαν εντοπιστεί μόνο κατάλοιπα λιναριού. Με τις τελευταίες έρευνες η κατάσταση αυτή άλλαξε. Το μαλλί αποτελεί πλέον και μία αρχαιολογική πραγματικότητα.

Ακολουθούν δύο μελέτες που άπτονται κρίσιμων θεμάτων για την αρχαία υφαντική. Η μία έχει σχέση με τις λατρείες και η δεύτερη με την ειδίκευση. Το άρθρο της Τ. Μπολώτη «Τελετουργική προσφορά υφασμάτων και ενδυμάτων στον αιγαιακό χώρο της ύστερης Χαλκοκρατίας» εκτός από συμβολή για τη λειτουργία των υφασμάτων σε λατρευτικά πλαίσια αποτελεί και έναν δείκτη για τη σύνθετη ανάγνωση που επιδέχονται οι ανθρώπινες κινήσεις και συμπεριφορές γύρω από την οιωνή ενσώματη παρουσία που συμβολίζει ένα ένδυμα. Σε ένα άλλο επίπεδο το άρθρο της Στέλλας Σπαντιδάκη «Η εξειδίκευση στον χώρο του υφάσματος στην κλασική Αθήνα», μας εισάγει στο θέμα των ειδικοτήτων που συνδέονται με την παραγωγή υφασμάτων και την ένδυση την κλασική περίοδο. Από τη μελέτη αυτή αναδεικνύονται οι σύνθετες διασυνδέσεις μεταξύ οικονομίας, κοινωνικών καταστάσεων και συμβολισμών, καθώς και το επιπλέον γόπτρο που έχουν οι εκτός του οίκου υφαντικές εργασίες όταν αυτές εκτελούνται από άνδρες.

Τέλος στο τμήμα Αναγνώσεις περιλαμβάνονται οι βιβλιοπαρουσιάσεις και οι βιβλιοκριτικές καθώς και παρουσιάσεις προγραμμάτων και εκθέσεων που σχετίζονται με το ύφασμα και την ιστορία της ύφανσης και της ένδυσης. Η παρούσα έκδοση εντάσσεται στο πλαίσιο του προγράμματος DressId.

Αρχαιολογικά υφάσματα από τη Σαλαμίνα: προκαταρκτική παρουσίαση

Christophe Moulhérat
Γιούλη Σπαντιδάκη

Παρουσιάζονται εδώ 4 υφάσματα που έχουν βρεθεί στη Σαλαμίνα τα τελευταία χρόνια από διάφορες περιόδους κατά χρονολογική σειρά¹.

1. Το 1995 στον τάφο 7 του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Αγίας Κυριακής² βρέθηκε πάνω σε μία σιδερένια πλάκα συνδεδεμένη με τρεις χάντρες ένα τμήμα υφάσματος (εικ.1). Το υφάσμα είναι σε μία στρώση και βρίσκεται σε ορυκτοποιημένη μορφή, καθώς η διατήρησή του οφείλεται στην επαφή του με την μεταλλική πλάκα της οποίας καλύπτει τελείως τη μία πλευρά. Η κατασκευή του έχει γίνει με την τεχνική της απλής ύφανσης³, με 14 δίκλωνες κλωστές ανά εκατοστό και στις δύο κατευθύνσεις (εικ.2, σخ.1). Η διάμετρος των κλωστών κυμαίνεται γύρω στα 0,40 mm. και έχουν μεσαία δευτερογενή στρέψη S, ενώ διακρίνεται η πρωτογενής στρέψη z του κάθε κλώνου⁴ (εικ.3, σخ.2).

Σε κατά μήκος παρατήρηση στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης οι ίνες του υφάσματος, μολονότι πολύ κατεστραμμένες, παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά εξογκώματα των φυτικών ινών που προέρχονται από τον μίσχο των φυτών⁵ (εικ.4). Η κατά εγκάρσια τομή εξέταση των ινών στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (εικ.5) και στο οπτικό μικροσκόπιο προσπίπτοντος φωτισμού⁶ (εικ.6) που δείχνουν την πολυγωνική διατομή, τις τιμές της διαμέτρου (μεταξύ 10 με 12 μm) και ένα μικρό κεντρικό κανάλι, επιτρέπουν το συμπέρασμα ότι οι ίνες προέρχονται από λινάρι.

Η σιδερένια πλάκα και οι τρεις χάνδρες πρέπει να αποτελούσαν τμήμα ενός κοσμήματος. Οι χάνδρες ήταν περασμένες σε μια κλωστή, της οποίας έχει διατηρηθεί ένα ίχνος (εικ.7). Το γεγονός ότι τα υπολείμματα του υφάσματος υπάρχουν μόνο στη μία πλευρά του μετάλλου, την αντίθετη από αυτή όπου ακουμπούν οι χάνδρες, καθιστά πολύ πιθανή την υπόθεση ότι το κόσμημα βρισκόταν σε επαφή με το ένδυμα του νεκρού, ίχνη του οποίου έχουν διασωθεί πάνω στο μέταλλο.

2. Εύρημα του 1970 είναι το χάλκινο κάτοπτρο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. από τάφο (εικ.8). Στην εξωτερική του όψη διασώζει ένα μικρό κατάλοιπο μίας στρώσης υφάσματος που καλύπτει μία επιφάνεια 0,7 cm. x 2 cm. (εικ.9). Βρίσκεται σε άμεση επαφή με το μέταλλο και σε ορυκτοποιημένη μορφή, καθώς η διατήρησή του οφείλεται στα μεταλλικά άλατα, προϊόντα της διάβρωσης του χαλκού⁷, που

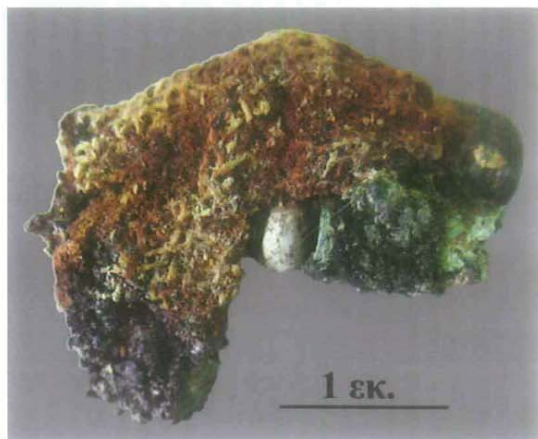
έχουν προσδώσει και το χαρακτηριστικό χρώμα του.

Το ύφασμα έχει γίνει με απλή ύφανση και με τον ίδιο αριθμό κλωστών και στις δύο κατευθύνσεις: 24 κλωστές ανά εκατοστό (εικ.10, σχ.3). Οι κλωστές που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι μονόκλωνες, μέτριας στρέψης z (εικ.11). Η μέση τιμή της διαμέτρου των κλωστών, 0,20 mm., δείχνει ότι το ύφασμα είναι πολύ λεπτό.

3. Πάλι των κλασικών χρόνων είναι εύρημα του 1979 από το νεκροταφείο στο Καματερό. Πρόκειται για μία χάλκινη κάλπη του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁸, η οποία διατηρεί, στην εσωτερική πλευρά τριών θραυσμάτων του μετάλλου, κατάλοιπα μιας στρώσης ενός ορυκτοποιημένου υφάσματος (εικ.12, σχ.4, εικ.13, σχ.5, εικ.14, σχ.6)⁹. Οι διαστάσεις των καταλοίπων κυμαίνονται μεταξύ 1 και 6 cm. Το γεγονός ότι ανάμεσα στις κλωστές του υφάσματος έχουν παραμείνει μικροσκοπικά τεμάχια οστών δείχνει ότι το ύφασμα περιέβαλλε οστά από ανακομιδή (εικ.15). Η κατάσταση της διατήρησης των καταλοίπων ποικίλει σημαντικά και σε ορισμένα σημεία οι κλωστές είναι τελείως κατεστραμμένες (εικ.16).

Η εμφάνιση του υφάσματος είναι διαφορετική από των προηγούμενων υφασμάτων που αναφέρθηκαν. Είναι κατασκευασμένο και αυτό με την τεχνική της απλής ύφανσης, αλλά σε μια παραλλαγή της, όπου διαφέρει και ο αριθμός και το πάχος των κλωστών που έχουν χρησιμοποιηθεί για κάθε κατεύθυνση.

Στον κάθετο αργαλειό με βάρη τα στημόνια είναι πιο ευθύγραμμα από τα υφάδια λόγω του βάρους των αγνύθων και το χαρακτηριστικό αυτό επιτρέπει συχνά την αναγνώρισή τους. Στην περίπτωση όμως του υφάσματος από το Καματερό, ο αριθμός των υφιδιών είναι τόσο μεγάλος που αυτά σκεπάζουν τελείως τα στημόνια, τα οποία απλώς υποδηλώνονται ως κάθετες ραβδώσεις (εικ.17, σχ.7). Σε δύο σημεία μόνο της εικόνας τα στημόνια φαίνονται καθαρά. Κατόπιν ενδελεχούς παρατήρησης φάνηκε ότι αυτό συμβαίνει, διότι τα τμήματα των υφιδιών που κανονικά έπρεπε να περνούν πάνω από τα στημόνια σε αυτά τα σημεία έχουν καταστραφεί και έτσι αυτά μας παρουσιάζονται «γυμνά» με μόνο τις κλωστές που περνούν από κάτω τους. Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να μετρήσουμε τη διάμετρό τους που έχει μέση τιμή 0,20 mm. και να δούμε την έντονα

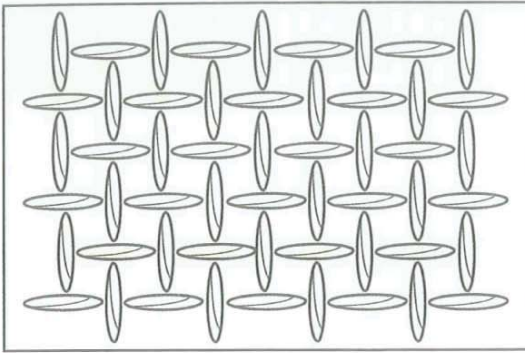
Εικόνα 1: Το κόσμημα από τον τάφο 7 του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Αγίας Κυριακής όπου διακρίνονται τα ίχνη του υφάσματος και οι τρεις χάντρες.

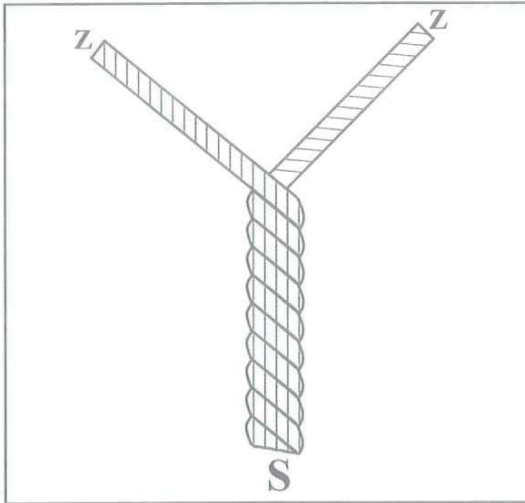
Εικόνα 2: Λεπτομέρεια στο στερεοσκόπιο της διαπλοκής των κλωστών του υφάσματος από τον τάφο 7.

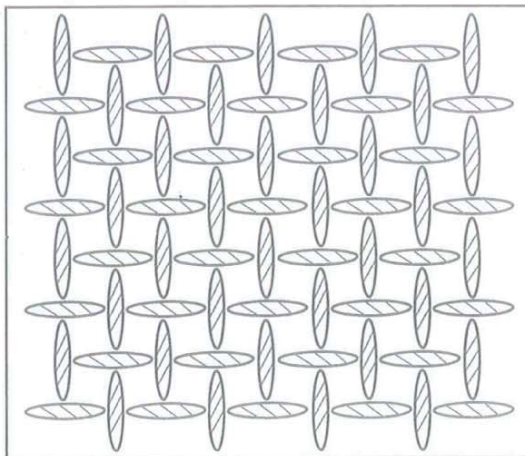
Εικόνα 3: Λεπτομέρεια στο στερεοσκόπιο της στρέψης των δίκλωνων κλωστών.

Σχήμα 1: Γραφική παράσταση της ύφανσης των δίκλωνων κλωστών του υφάσματος.

Σχήμα 2: Γραφική παράσταση της στρέψης δίκλωνης κλωστής z2S.

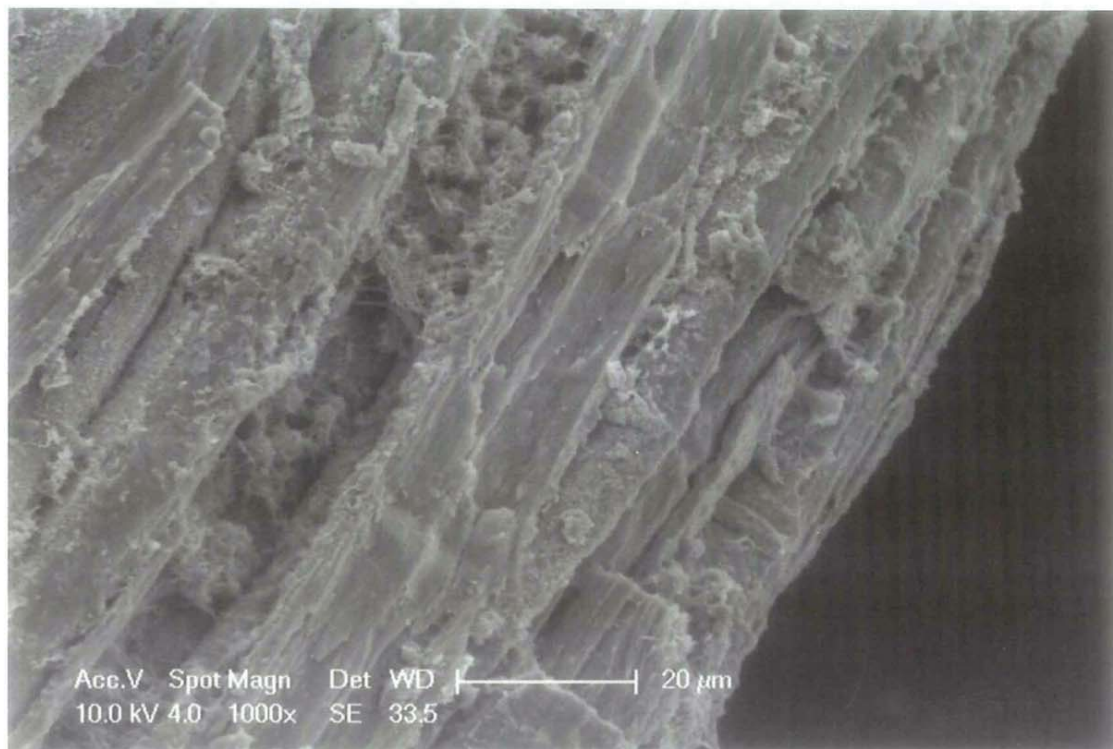
Σχήμα 3: Γραφική παράσταση της ύφανσης των μονόκλωνων κλωστών του υφάσματος.

δεξιόστροφη στρέψη τους (σχ.8α). Το ύφασμα διαθέτει περίπου 20 στημόνια ανά εκατοστό. Τα υφάδια είναι τοποθετημένα πολύ κοντά το ένα στο άλλο και οι μετρήσεις δείχνουν ότι υπάρχουν 100-120 κλωστές των υφαιδιών ανά εκατοστό. Η διάμετρός τους κυμαίνεται γύρω στα 0,15 mm. και δεν παρουσιάζουν εμφανή στρέψη (σχ.8β).

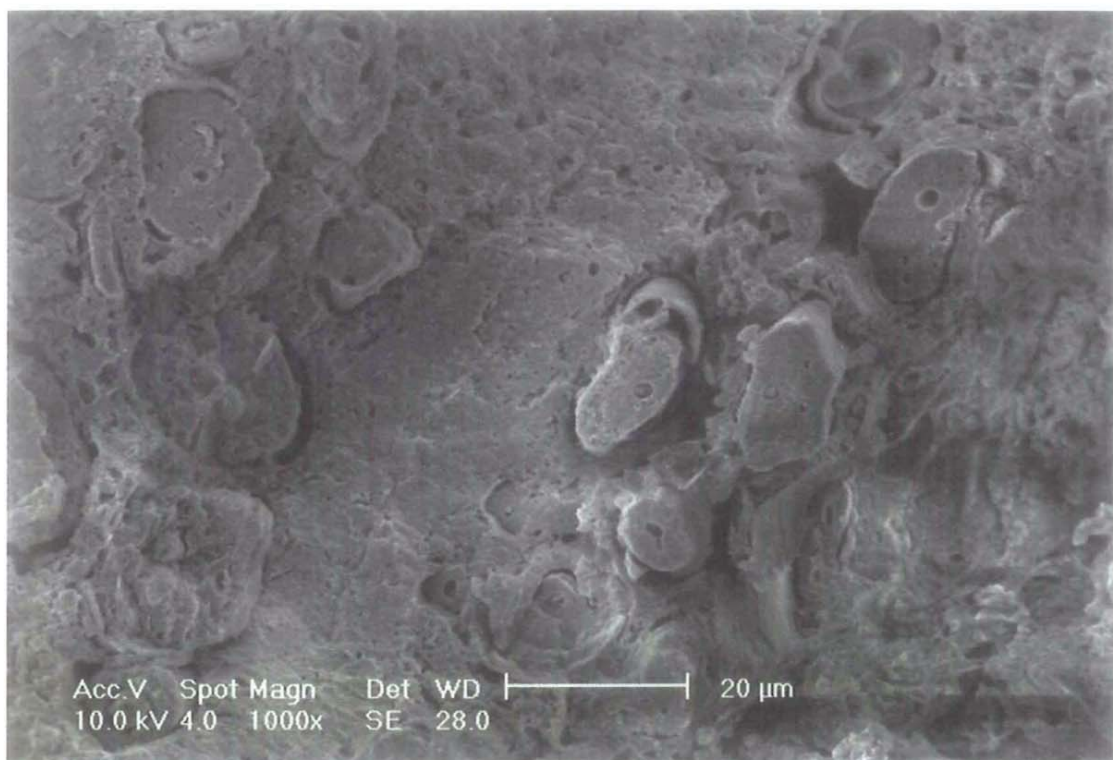
Ανακεφαλαιώνοντας τα χαρακτηριστικά του υφάσματος βλέπουμε ότι για πολλούς λόγους μπορεί να θεωρηθεί ως ιδιαίτερο: Στον κάθετο αργαλειό με βάρη, όπου η ύφανση αρχίζει από το πάνω μέρος, το να τοποθετήσει η υφάντρα 100 κλωστές ανά εκατοστό, χτυπώντας τις προς τα πάνω, αντίθετα προς την βαρύτητα, δεν είναι εύκολη εργασία. Χρειάζεται ιδιαίτερη επιδεξιότητα. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η ορυκτοποίηση των κλωστών έχει επιφέρει συρρίκνωση της αρχικής διαμέτρου το ποσοστό όμως συρρίκνωσης δεν ξεπερνά το 30% όπως έδειξαν διάφορα πειράματα και έτσι οι κλωστές πρέπει να θεωρηθεί ότι ήταν πολύ λεπτές¹⁰.

Το γεγονός ότι τα υφάδια δεν παρουσιάζουν εμφανή στρέψη θέτει ένα πρόβλημα ως προς την κατασκευή της κλωστής. Οι φυσικές ίνες που χρησιμοποιούν για την κατασκευή κλωστής, εκτός από το μετάξι, του οποίου η ίνα ξετυλίγεται μονοκόμματα, είναι κοντές και σχηματίζουν την κλωστή μέσω της διαδικασίας της στρέψης που εξασφαλίζει τη συνοχή τους. Για να μπορέσει να δημιουργηθεί κλωστή με ελάχιστα στριμμένες ίνες θα πρέπει αυτές να έχουν υποστεί κατάλληλη προετοιμασία ώστε να είναι απολύτως παράλληλες και ευθυγραμμισμένες μεταξύ τους. Με αυτόν τον τρόπο, καθώς η γνέστρα τραβάει μικρές ποσότητες ινών, τοποθετούνται αυτές η μία πίσω από την άλλη, χωρίς να χρειάζονται ισχυρή στρέψη. Όλα αυτά βέβαια προϋποθέτουν μία τεχνογνωσία που επιβάλλει έναν έλεγχο στα διάφορα στάδια της προετοιμασίας της κλωστής. Η κατασκευή αυτού του υφάσματος αποδεικνύει ότι υπήρχε.

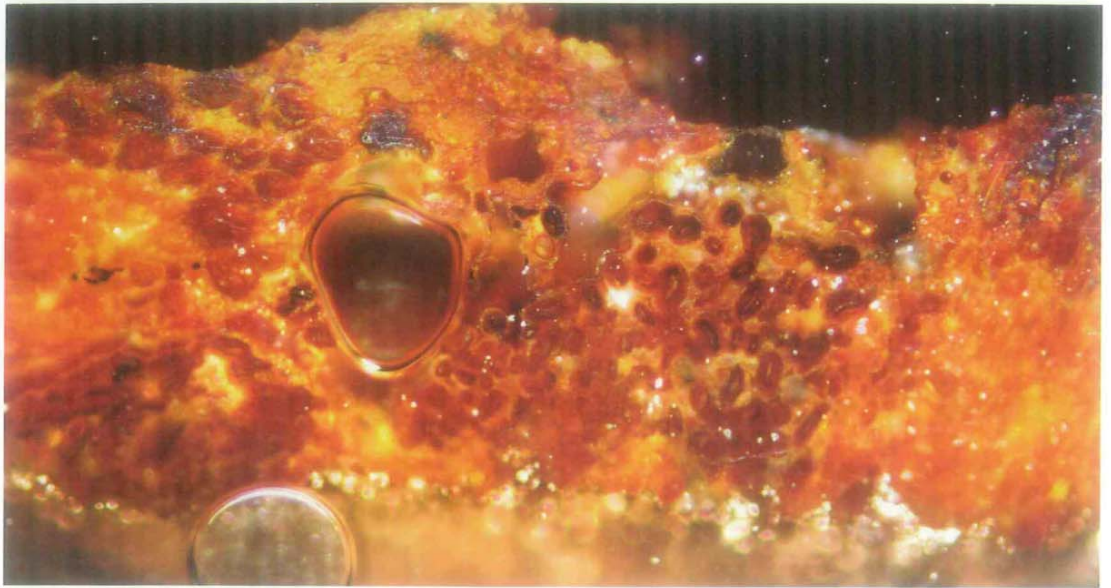
Υφάσματα που εμφανίζουν 100 υφάδια ανά εκατοστό είναι ελάχιστα στον ελλαδικό χώρο και όχι μόνο. Για τον 5^ο αιώνα το μόνο γνωστό παράδειγμα μέχρι πρόσφατα προέρχεται από τον τάφο HTR₇₅ του νεκροταφείου του Κεραμεικού¹¹, καθώς και το ύφασμα από τα Καλύβια Θορικού, εύρημα από σωστική ανασκαφή του 1999¹². Για το ύφασμα του Κεραμεικού, βάσει των παρατηρήσεων που έγιναν στα εργαστήρια του Μουσείου του Krefeld το 1969, θεωρείται ότι και το στημόνι και

Εικόνα 4: Φωτογραφία κατά μήκος των ινών από το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης. Φαίνονται οι χαρακτηριστικές παχύνσεις των φυτικών ινών που προέρχονται από τον μίσχο του φυτού.

Εικόνα 5: Φωτογραφία κατά εγκάρσια τομή των ινών από λινάρι στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης.

Εικόνα 6: Φωτογράφια κατά τομή από το οπτικό μικροσκόπιο προσπίπτοντος φωτισμού. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ίνας δείχνουν ότι πρόκειται για λινάρι.

Εικόνα 7: Λεπτομέρεια στο στερεοσκόπιο όπου διακρίνεται το ίχνος της κλωστής από όπου περνούσαν οι χάντρες.

Εικόνα 8: Χάλκινο κάτοπτρο του 5ου αιώνα από τη Σαλαμίνα. Η εξωτερική όψη.

το υφάδι είναι μεταξωτά και προέρχονται από καλλιεργημένο μεταξοσκώληκα *Bombyx Mori*.

Στο ύφασμα από τα Καλύβια Θορικού, οι ίνες των στημονιών είναι φυτικής προελεύσεως, συγκεκριμένα λινάρι. Τα υφάδια, που έχουν διάμετρο μεταξύ 0,08-0,10 mm., δεν παρουσιάζουν εμφανή στρέψη και έχουν μια τελείως ιδιαίτερη εμφάνιση, πολύ συγγενική με την εμφάνιση των υφαιδίων του υφάσματος του Κεραμεικού. Γι' αυτό θεωρούμε ότι πιθανόν να είναι μεταξωτά παρ' όλο που η κατάσταση της διατήρησής τους δεν επέτρεψε να γίνουν φωτογραφίες που να το επιβεβαιώνουν.

Από παλαιότερες εποχές την ίδια πυκνότητα κλωστών του υφαιδιού παρουσιάζουν δύο κατάλοιπα υφασμάτων προερχόμενα από την ανασκαφή τμήματος του αρχαϊκού νεκροταφείου της πόλης της Κέρκυρας που χρονολογούνται στα τέλη του 7^{ου} με αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα¹³.

Μπαίνει το ερώτημα λοιπόν της πρώτης ύλης του υφάσματος από το Καματερό. Η παρατήρηση στο οπτικό μικροσκόπιο προσπίπτοντος φωτισμού της τομής μιας κλωστής του στημονιού έδειξε ότι οι ίνες προέρχονται από μαλλί και ότι το πάχος τους είναι ομοιογενές. Η λεπτότητα της κλωστής οφείλεται στον μικρό αριθμό ινών που την αποτελούν και που δεν ξεπερνούν τις 20 (εικ.18). Και στην περίπτωση των κλωστών του υφαιδιού,

η παρατήρηση στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης πιστοποίησε την ζωική προέλευση των ινών. Στις κατεστραμμένες ίνες είναι εμφανή τα αποτυπώματα των φολιδών που χαρακτηρίζουν τις ίνες από μαλλί (εικ.19).

Τα ευρήματα μάλλινων υφασμάτων στην Ελλάδα είναι πολύ λιγότερα από εκείνα των λινών. Το γεγονός αυτό δεν αντανακλά την πραγματική ποσοτική αναλογία τους ανάμεσα στα υπόλοιπα υφάσματα της αρχαίας Ελλάδας, αλλά μάλλον συνδέεται με τους τρόπους διατήρησής τους που διαφέρουν από εκείνες των φυτικών ινών.

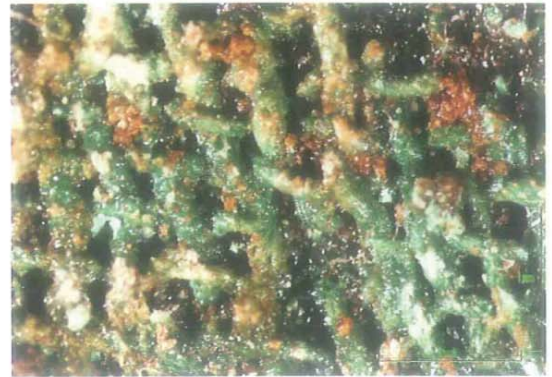
Το ύφασμα από το Καματερό, αν και περιέκλειε τα οστά του νεκρού, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ένας απλός σάκος. Η εξαιρετική ποιότητά του και η δυσκολία της κατασκευής του το ανάγουν σε ένα ιδιαίτερο αντικείμενο που ίσως συνδέεται με ταφικές τελετουργίες. Η παρουσία εξαιρετικών υφασμάτων στις ταφές και η σημασία τους στα ταφικά έθιμα αρχίζει μόλις να προβάλλει μέσα από τα ίδια τα αρχαιολογικά ευρήματα.

Η μελέτη του υφάσματος από το Καματερό είναι ενδεικτική της αναγκαιότητας η χρονική περίοδος της μελέτης, όταν είναι δυνατόν, να προηγείται της συντήρησης ενός αντικειμένου και όχι να έπεται. Η έρευνα αυτή μπόρεσε να πραγματοποιηθεί, διότι η παρέμβασή μας έγινε πριν συναρμολογηθούν όλα τα θραύσματα και αποκτήσει πάλι το αγγείο την πρώτη του μορφή. Η θέση των καταλοίπων του υφάσματος στο εσωτερικό της τεφροδόχου δεν θα επέτρεπε την προσέγγισή μας και έτσι θα είχαμε χάσει τις πληροφορίες για το επίπεδο της τεχνολογίας που μας παρέχει το πολύτιμο αυτό ύφασμα. Σε περιπτώσεις δε εξαιρετικές, όπως αυτή του υφάσματος από το Καματερό, ένα δείγμα του ευρήματος θα έπρεπε να παραμένει προσβάσιμο. Σήμερα, μετά την συναρμολόγηση του τεφροδόχου αγγείου, έχουμε μεν αποκτήσει μια ακόμη ολόκληρη κάλπη, αλλά το μοναδικό ύφασμα από το Καματερό δεν είναι πια ορατό.

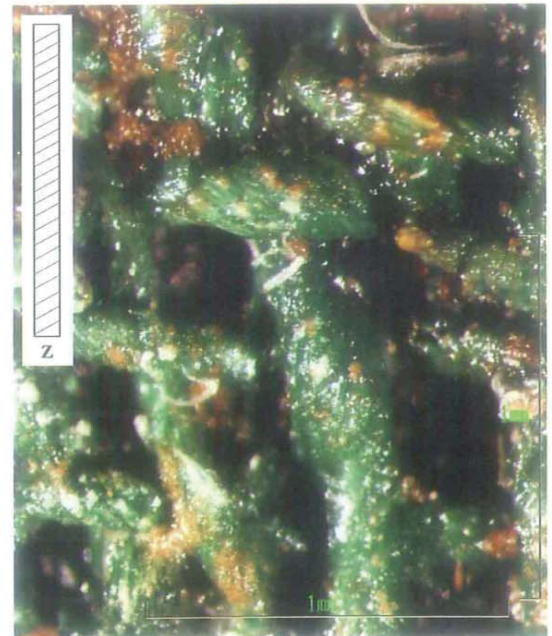
4. Εύρημα του 1985 από τον τάφο 21 του νεκροταφείου στα Αμπελάκια είναι ένα τμήμα σιδερένιας στλεγγίδος που χρονολογείται από τον 2^ο π.Χ. αιώνα¹⁴ (εικ.20). Στη μια πλευρά της στλεγγίδας έχουν διατηρηθεί ίχνη οργανικών καταλοίπων. Η εξέταση έδειξε ότι προέρχονται από δύο διαφορετικά ορυκτοποιημένα υφάσματα (εικ.21, σخ.9).

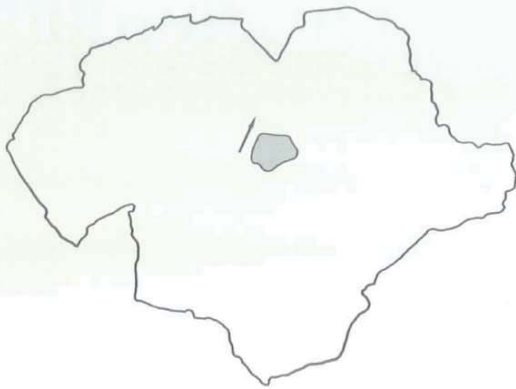
Εικόνα 9: Τα κατάλοιπα του υφάσματος πάνω στο κάτοπτρο από τη Σαλαμίνα.

Εικόνα 10: Λεπτομέρεια στο στερεοσκόπιο της διαπλοκής των κλωστών του υφάσματος.

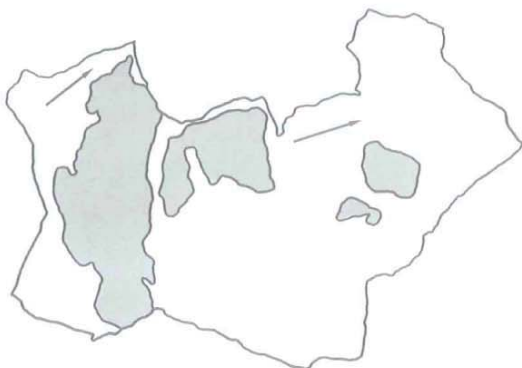
Εικόνα 11: Λεπτομέρεια στο στερεοσκόπιο και γραφική παράσταση της στρέψης z των μονόκλωνων κλωστών του υφάσματος.

Σχήμα 4: Γραφική παράσταση του θραύσματος 1 όπου με σκίαση παρουσιάζεται η περιοχή του διατηρημένου υφάσματος.

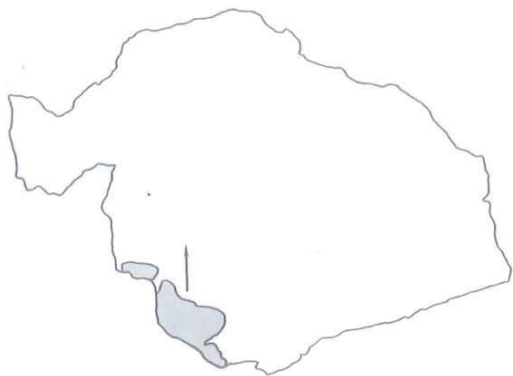
Εικόνα 12: Γενική άποψη του μεταλλικού θραύσματος 1.

Σχήμα 5: Γραφική παράσταση του θραύσματος 2 όπου με σκίαση σημειώνεται η περιοχή του διατηρημένου υφάσματος.

Εικόνα 13: Γενική άποψη του μεταλλικού θραύσματος 2.

Σχήμα 6: Γραφική παράσταση του θραύσματος 3 όπου με σκίαση σημειώνεται η περιοχή του διατηρημένου υφάσματος.

Εικόνα 14: Γενική άποψη του μεταλλικού θραύσματος 3.

Το ύφασμα υπ' αρ. 1, το οποίο βρίσκεται σε άμεση επαφή με τη σπλεγγίδα, ήταν διπλωμένο και είναι εμφανείς τουλάχιστον δύο στρώσεις. Είναι κατασκευασμένο με την απλή ύφανση με ίδιο αριθμό μονόκλωνων κλωστών και στις δύο κατευθύνσεις: 24 κλωστές ανά εκατοστό, που εμφανίζουν μία μέτρια στρέψη z (εικ.22, σχ.3). Η διάμετρος των κλωστών κυμαίνεται μεταξύ 0,20-0,25 mm. και για τις δύο κατευθύνσεις.

Το ύφασμα υπ' αρ. 2, το οποίο βρίσκεται πάνω από το ύφασμα υπ' αρ. 1, εμφανίζει μία στρώση. Η κατασκευή του έχει γίνει με μια παραλλαγή της απλής ύφανσης, όπου ο αριθμός των κλωστών του υφαιδίου υπερτερεί (υπάρχουν 24 κλωστές ανά εκατοστό), αλλά δεν καλύπτει τελείως τα σημάδια που παραμένουν και αυτά εμφανή με 12 κλωστές ανά εκατοστό (εικ.23, σχ.10). Η διάμετρος των κλωστών κυμαίνεται μεταξύ 0,35-0,45 mm. και στις δύο κατευθύνσεις. Είναι μονόκλωνες με μέτρια στρέψη s (εικ.24).

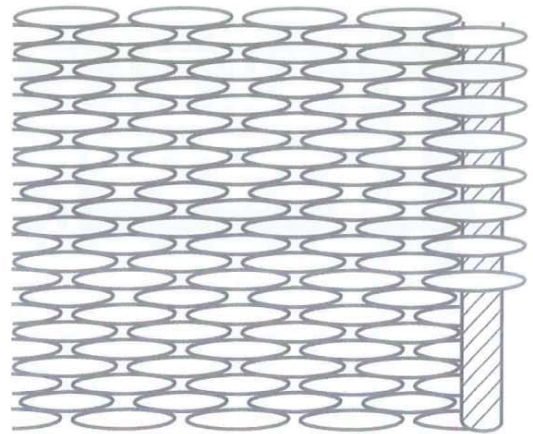
Το 99% των αρχαιολογικών υφασμάτων που έχουν διασωθεί στην Ελλάδα έχει δεξιόστροφη στρέψη z. Σε ίδιο ποσοστό τα υφάσματα στην Αίγυπτο έχουν κλωστές με αριστερόστροφη στρέψη. Αυτό αφορά κυρίως τις λινές κλωστές, αλλά και τις υπόλοιπες. Το γεγονός αυτό δεν έχει καμία σχέση με το εάν οι γνέστρες ήταν αριστερόχειρες ή δεξιόχειρες. Αποτελεί πολιτισμικό γνώρισμα και οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην θέση στην οποία τοποθετείται το σφονδύλι επάνω στο αδράχτι. Στην Αίγυπτο, το σφονδύλι τοποθετείται συστηματικά στο επάνω μέρος του αδραχτιού, ενώ στην Ελλάδα γνωρίζουμε από την εικονογραφία ότι τοποθετείται στο κάτω μέρος του αδραχτιού. Αυτό σε μεγάλο βαθμό καθορίζει την κατεύθυνση της περιστροφής και άρα της στρέψης¹⁵.

Η κατά μήκος και κατά εγκάρσια τομή παρατήρηση των ινών του υφάσματος υπ' αρ. 1 στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης έδειξε τη ζωική τους προέλευση (εικ.25, εικ.26). Το ίδιο ισχύει και για τις ίνες του δεύτερου υφάσματος (εικ.27, εικ.28). Παρατηρούμε ότι η διάμετρος των ινών σε αυτό το ύφασμα είναι πολύ μεγαλύτερη.

Δεν είναι πρώτη φορά που σε ταφικό περιβάλλον έχουν διατηρηθεί διαφορετικά υφάσματα το ένα πάνω στο άλλο, αλλά συνήθως οι ίνες τους έχουν την ίδια προέλευση. Το γεγονός ότι τα ίχνη των υφασμάτων έχουν διατηρηθεί στην σπλεγγίδα μόνο στη μια πλευρά επιτρέπει την υπόθεση ότι δεν ήταν

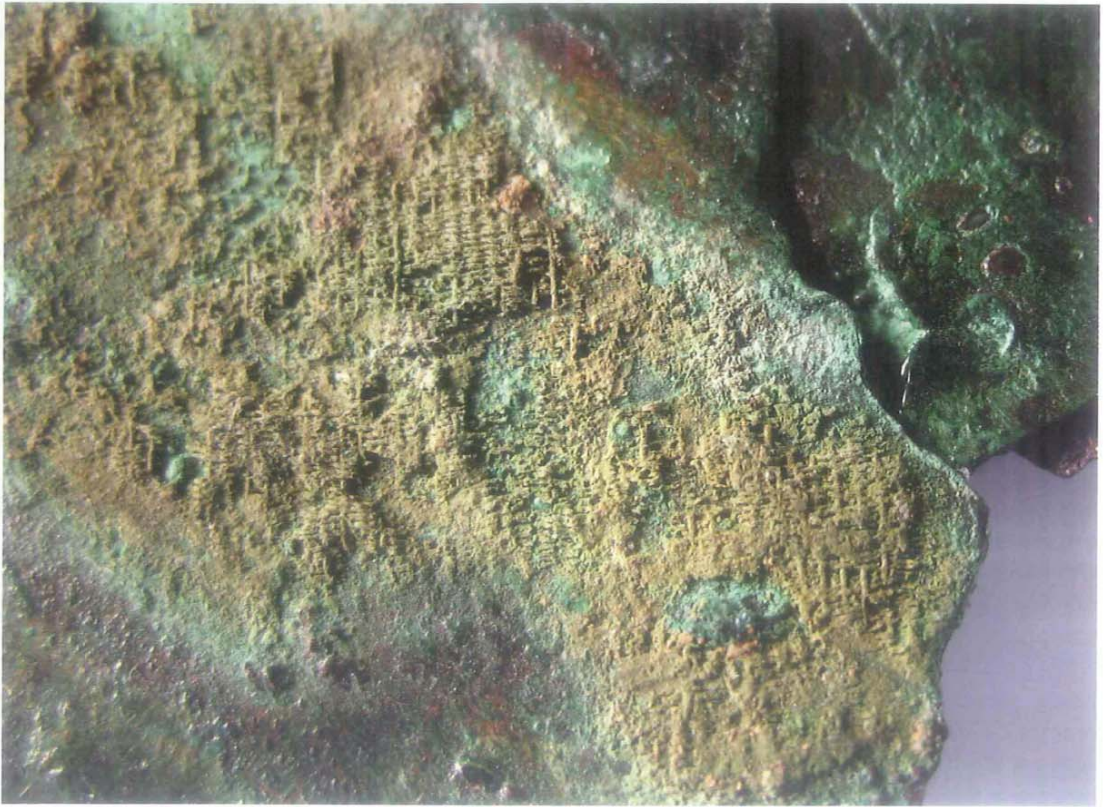
Εικόνα 15: Γενική άποψη του διασωθέντος υφάσματος στο θραύσμα 1. Διακρίνονται μικρά οστά από την ανακομιδή ανάμεσα στις κλωστές του υφάσματος.

Σχήμα 7: Γραφική παράσταση της ύφανσης του υφάσματος της εικόνας 17.

Εικόνα 17: Λεπτομέρεια της ύφανσης όπου τα υφάδια καλύπτουν τελείως τα σημάδια τα οποία είναι ορατά μόνο όπου έχει καταστραφεί το υφάδι.

Εικόνα 16: Τμήμα του υφάσματος σε κακή διατήρηση.

Z

STA

Σχήμα 8α: Γραφική παράσταση της μονόκλωνης κλωστής του σπημονιού η οποία παρουσιάζει έντονη στρέψη z.

Σχήμα 8β: Γραφική παράσταση της μονόκλωνης κλωστής του υφαδιού η οποία δεν παρουσιάζει ευκρινή στρέψη.

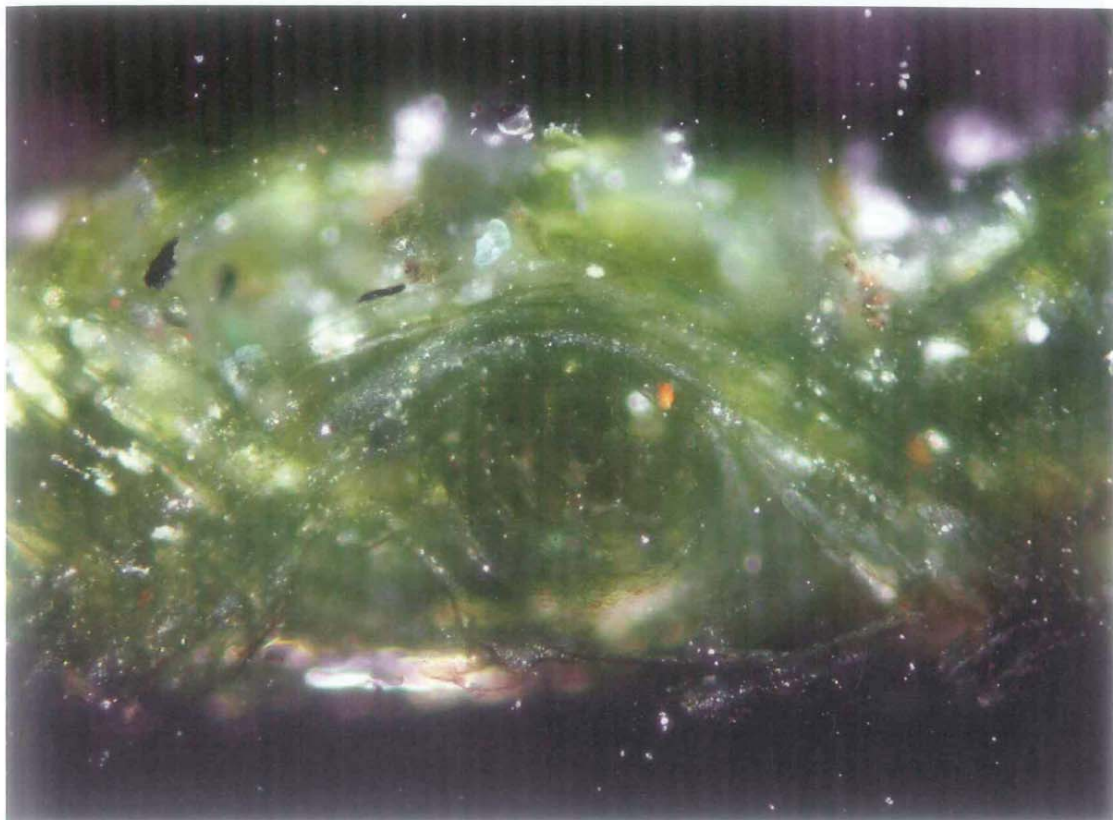
αυτή τυλιγμένη, αλλά βρισκόταν σε επαφή με τα ρούχα του νεκρού.

Η σύντομη αυτή παρουσίαση των αποτελεσμάτων της μελέτης ορισμένων από τα κατάλοιπα υφασμάτων που έχουν διασωθεί στη Σαλαμίνα μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε την ποικιλία που παρουσιάζουν. Η τεχνική της απλής ύφανσης με την οποία όλα είναι κατασκευασμένα σε διάστημα χιλίων χρόνων σχεδόν δε σημαίνει ομοιομορφία. Αντίθετα με απλά μέσα επιτυγχάνεται η διαφοροποίηση της όψης. Συγχρόνως, ανάμεσα τους εμφανίζονται υφάσματα εξαιρετικά, όπως το ύφασμα από το Καματερό, που αποτελεί μέτρο της εξειδικευμένης τεχνολογίας της εποχής του.

Βιβλιογραφία

Chen H.L., Jakes K.A., Foreman D.W., "Preservation of Archaeological Textiles through Fibre Mineralization", *Journal of Archaeological Science* 25 (1998), 1015-1021.

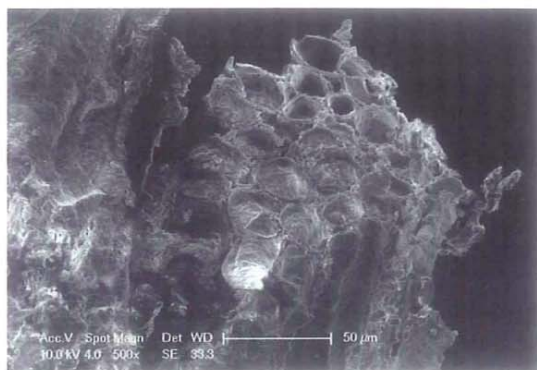
Εικόνα 18: Κατά εγκάρσια τομή παρατήρηση μίας κλωστής του στημονιού στο οπτικό μικροσκόπιο προσπίπτοντος φωτισμού. Οι ίνες προέρχονται από μαλλί.

Hundt H.-J., "Über vorgeschichtliche Seidengunde", *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 1969, 59-71.

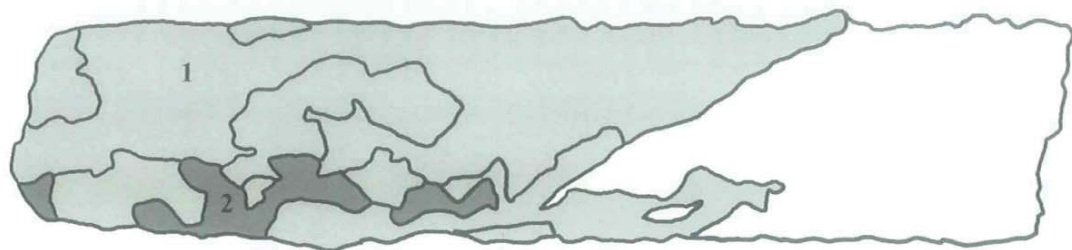
Janaway R.C., "Textile Fibre Characteristic Preserved by Metal Corrosion: The Potential of S.E.M. Studies", *Conservator* 7 (1983), 48-52.

Médart F., "Préparation et transformation du lin destiné à la production des fils extrêmement fins. Données archéologiques; anatomiques et expérimentales", *Bulletin du Centre International d'Etude des Textiles Anciens*, No 82 (2005), 7-24.

Moulhérat C., Spantidaki Y., "A Study of Textile Remains from the 5th Century BC Discovered in Kalyvia, Attica", στο Gillis C., & Nosch M.-L. (eds.), *Ancient Textiles: Production, Craft and Society, Proceedings of the First International Conference on Ancient Textiles, held at Lund, Sweden, and Copenhagen, Denmark, on March 19-23, 2003, 2007*, 163-166.

Εικόνα 19: Φωτογραφία στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης ινών του υφιδιού κατά εγκάρσια τομή και κατά μήκος. Διακρίνονται οι χαρακτηριστικές φολίδες των ινών από μαλλί.

Σχήμα 9: Γραφική απεικόνιση της σλεγγίδας και των δύο υφασμάτων. Το ύφασμα 1 βρίσκεται σε δύο στρώσεις.

Εικόνα 20: Γενική άποψη του θραύσματός της σλεγγίδας με το ύφασμα προσκολλημένο σε αυτό.

Εικόνα 21: Λεπτομέρεια της γεινίασης των δύο υφασμάτων στην σλεγγίδα.

Εικόνα 22: Λεπτομέρεια από φωτογραφία του στερεοσκοπίου της διαπλοκής των κλωστών του υφάσματος 1.

Υποσημειώσεις

¹ Τα υφάσματα αυτά θα δημοσιευτούν εκτενέστερα στα πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Μέθανα 30/6-2/7 2006.

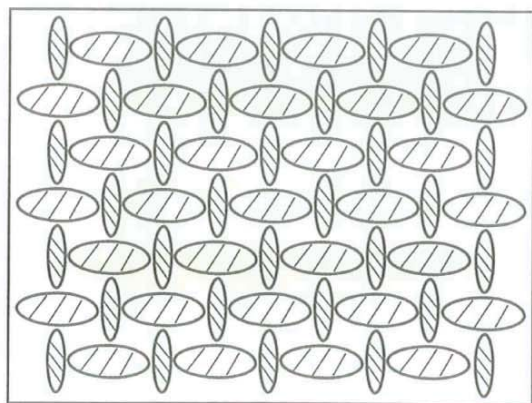
² Υπεύθυνη αρχαιολόγος είναι η κα Ε. Κονσολάκη την οποία ευχαριστούμε για την παραχώρηση της αδείας μελέτης του υλικού.

³ Με τον όρο «απλή ύφανση» δηλώνεται η πιο απλή τεχνική της διαπλοκής των κλωστών για τη δημιουργία ενός υφάσματος. Πρόκειται για την ευθύγραμμη διασταύρωση των κλωστών των σημονιών (κλωστών κατά μήκος του υφάσματος) με τις κλωστές των υφαδιών (κατά πλάτος του υφάσματος) στην οποία οι μονές και οι ζυγές κλωστές των σημονιών τοποθετούνται εναλλάξ πάνω και κάτω από το άνοιγμα που σχηματίζεται για κάθε πέρασμα του υφαδιού.

⁴ Η κλίση που αποκτούν οι ίνες με τη διαδικασία της κλώσης δηλώνεται ως S ή Z και αντιστοιχεί στην κλίση του κεντρικού τμήματος των

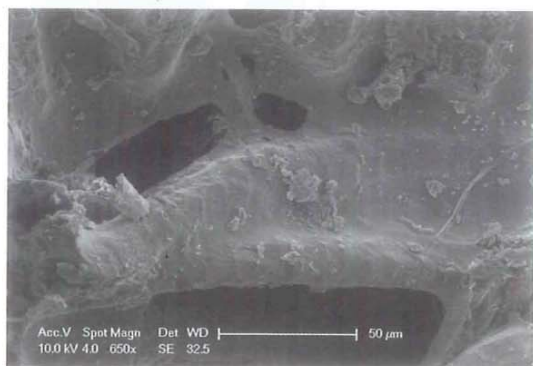
Εικόνα 23: Λεπτομέρεια στο στερεοσκόπιο της διαπλοκής των κλωστών του υφάσματος 2.

Σχήμα 10: Γραφική απεικόνιση της διαπλοκής των κλωστών του 2ου υφάσματος.

Εικόνα 24: Λεπτομέρεια στο στερεοσκόπιο της στρέψης s των μονόκλωνων κλωστών του υφάσματος 2.

Εικόνα 25: Φωτογραφία κατά μήκος στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης των ινών από μαλλί του υφάσματος 1.

κεφαλαίων γραμμάτων S ή Z . Με μικρό γράμμα s ή z δηλώνεται η κλίση των μονόκλωνων κλωστών και αποτελεί την πρωτογενή στρέψη. Όταν δύο μονόκλωνες κλωστές στριφτούν μαζί, συνήθως σε αντίθετη φορά από την κατεύθυνση των ινών του κάθε κλώνου, σχηματίζεται μία δίκλωνη κλωστή της οποίας η κλίση δηλώνεται ως S ή Z και αποτελεί την δευτερογενή στρέψη. Ο βαθμός της στρέψης μετριέται συμβατικά με την γωνία που σχηματίζεται μεταξύ της κλίσης των ινών και το κατακόρυφο επίπεδο. Οι κλωστές των οποίων η κλίση σχηματίζει γωνία $5-20^\circ$ έχουν ελαφριά στρέψη, $25-45^\circ$ μέτρια στρέψη και μεγαλύτερη από 45° έντονη στρέψη.

⁵ Στην κατηγορία αυτή υπάγονται το λινάρι, η κάνναβις και η τσουκνίδα.

⁶ Κατόπιν ειδικής επεξεργασίας: εμφότιση σε διαυγή ρητίνη, πολυμερισμό και στίλβωση.

⁷ Τα μεταλλικά ιόντα που δημιουργούνται κατά τη διαδικασία της διάβρωσης ενός μετάλλου διαποτίζουν το ύφασμα ή δημιουργούν μία στρώση γύρω από αυτό έχοντας βακτηριοκτόνο δράση. Βλ. Janaway 1983, Chen *et al.* 1998.

⁸ Υπεύθυνη αρχαιολόγος είναι η κα Β. Ροζάκη την οποία ευχαριστούμε για την παραχώρηση της άδειας μελέτης.

⁹ Η στερέωση των καταλοίπων έγινε από τη συντηρήτρια Τ. Παναγοπούλου. Η συντηρήτρια χρησιμοποίησε ελάχιστη μόνο ποσότητα στερεωτικού υλικού και έτσι δεν επηρεάστηκε η εμφάνιση του υφάσματος, πράγμα που επέτρεψε την ευχερέστερη μελέτη του.

¹⁰ Μία μεσαίου πάχους τρίχα μαλλιών έχει διάμετρο περίπου $0,15 \text{ mm}$.

¹¹ Hundt 1969, 59-71.

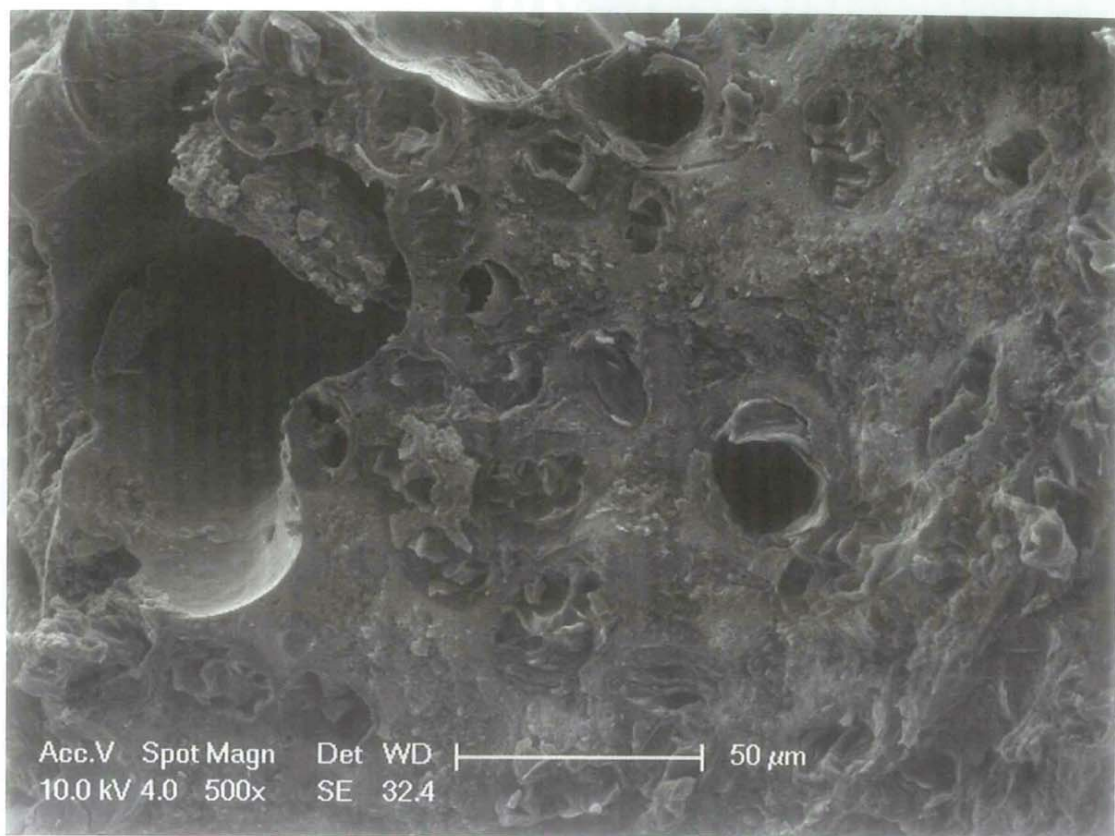
¹² Υπεύθυνος αρχαιολόγος είναι ο Α.

Τσαραβόπουλος τον οποίο ευχαριστούμε για την παραχώρηση άδειας μελέτης του υλικού. Moulhérat C., Spantidaki Y. 2007, 163-166.

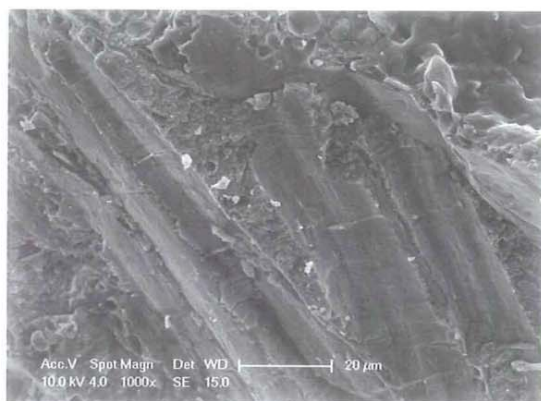
¹³ Για το ένα από αυτά βλ. σχετικό άρθρο σε αυτόν τον τόμο.

¹⁴ Υπεύθυνη αρχαιολόγος είναι η κα Ι. Δεκουλάκου την οποία ευχαριστούμε για την παραχώρηση της άδειας μελέτης του υλικού. Η στερέωση των καταλοίπων έχει γίνει από τη συντηρήτρια Τ. Παναγοπούλου.

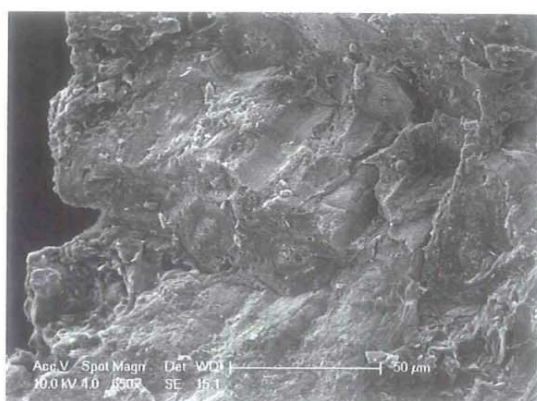
¹⁵ Médart 2005, 7-24.

Εικόνα 26: Φωτογραφία κατά τομή στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης των ινών από μαλλί του υφάσματος 1.

Εικόνα 27: Φωτογραφία κατά μήκος στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης των ινών ζωικής προέλευσης του υφάσματος 2.

Εικόνα 28: Φωτογραφία κατά εγκάρσια τομή στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης ινών ζωικής προέλευσης του υφάσματος 2.

Αρχαιολογικά υφάσματα από την Κέρκυρα

Γαρυφαλλιά Μεταλληνού
Christophe Moulhérat
Γιούλη Σπαντιδάκη

Τα υφάσματα από την Κέρκυρα που μελετήθηκαν και παρουσιάζονται εδώ σώζονται πάνω σε χάλκινα θραύσματα τεφροδόχων αγγείων. Προέρχονται από αρχαϊκά νεκροταφεία του 7ου-6^{ου} αιώνα από την αρχαία πόλη της Κέρκυρας. Στη μελέτη αυτή περιοριζόμαστε σε μία αρχική παρουσίαση του υλικού που σχετίζεται μόνο με τα υφάσματα. Η αρχαιολογική δημοσίευση του συνόλου των ευρημάτων ετοιμάζεται από την Γ. Μεταλληνού και θα περιλαμβάνει και την τελική δημοσίευση των υφασμάτων¹.

1. Χάλκινη τεφροδόχος κάλη.

Αρ. ευρ. 24724-24726 (εικ. 1-25).

Από την ανασκαφή τμήματος του αρχαϊκού νεκροταφείου. Οικόπεδο Δάλλα, περιοχή Γαρίτσας, 1992. Τομή Γ1. Τάφος 24. Βρέθηκε κάτω από τον κεραμικό πίθο αρ. 40 που τοποθετημένος ανάποδα κάλυπτε τις δύο τεφροδόχους υπ' αρ. 24724-24726 και 24725. Τέλος του 7ου-αρχή του 6ου αιώνα π.Χ.

Στην εσωτερική πλευρά της τεφροδόχου, σε 14 θραύσματα βρέθηκαν ίχνη υφάσματος καθώς και χρώματος (εικ. 1-13). Σε όλα τα θραύσματα η κατεύθυνση του βέλους δπλώνει την κατεύθυνση των σπημονιών.

Περιγραφή της κατάστασης διατήρησης και μέθοδοι ανάλυσης

Το εύρημα αυτό, όπως και τα περισσότερα υφάσματα που έχουν έρθει στο φως από ανασκαφές στην Ελλάδα, βρίσκεται σε προχωρημένη κατάσταση διάβρωσης και σε ορुकτοποιημένη μορφή λόγω της επαφής του με το μέταλλο. Το γεγονός αυτό περιόριζε μέχρι πρόσφατα τη μελέτη στα τεχνικά χαρακτηριστικά του υφάσματος. Η ταυτοποίηση των ορुकτοποιημένων ινών βασισμένη στην αναγνώριση των ιδιαίτερων μορφολογικών χαρακτηριστικών τους δεν μπορούσε να γίνει με την παραδοσιακή μέθοδο ταυτοποίησης των ινών μέσω του οπτικού μικροσκοπίου με διερχόμενο φωτισμό. Γι' αυτό εφαρμόστηκε μία καινούργια μέθοδος που συνδυάζει την εξέταση στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης με την εξέταση τομών ινών εγκλεισμένων σε ρητίνη, στο οπτικό μικροσκόπιο με προσπίπτοντα φωτισμό. Η ταυτοποίηση των ινών προϋποθέτει μία προετοιμασία των δειγμάτων. Για την παρατήρηση στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης πρέπει το δείγμα πρώτα να καλυφθεί με ένα λεπτότατο

Εικόνα 1: Κάλη 24724-24726. Θραύσμα 1.

Εικόνα 2: Θραύσμα 2.

Εικόνα 3: Θραύσμα 3.

Εικόνα 4: Θραύσμα 4.

Εικόνα 5: Θραύσμα 5.

Εικόνα 6: Θραύσμα 6.

Εικόνα 7: Θραύσμα 8.

Εικόνα 8: Θραύσμα 9.

Εικόνα 9: Θραύσμα 10.

Εικόνα 10: Θραύσμα 11.

Εικόνα 11: Θραύσμα 12.

Εικόνα 12: Θραύσμα 13.

Εικόνα 13: Θραύσμα 14. Το επάνω βέλος δηλώνει το εξωτερικό χείλος του αγγείου και το κάτω το εσωτερικό.

Εικόνα 14: Λεπτομέρεια ενός τμήματος του υφάσματος, με τα υφάδια κατακόρυφα, όπου διακρίνεται ο μεγάλος τους αριθμός σε σχέση με τα σημύνια.

Εικόνα 15: Λεπτομέρεια από το θραύσμα αρ. 4. Το κόκκινο βέλος δηλώνει την περιοχή του υφάσματος και το μπλε την περιοχή του αποτυπώματος.

στρώμα χρυσού. Παράλληλα στο οπτικό μικροσκόπιο γίνεται η εξέταση λεπτών εγκάρσιων τομών του εγκλεισμένου σε ρητίνη δείγματος.

Χαρακτηριστικά του υφάσματος

Η μελέτη της διευθέτησης των κλωστών στο ύφασμα δεν απαιτεί ιδιαίτερη προετοιμασία. Κάθε κατάλοιπο εξετάζεται στο στερεοσκόπιο για να εξακριβωθούν τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά (διαπλοκή της ύφανσης, δομή των κλωστών, κατεύθυνση της στρέψης) καθώς και τα ποσοτικά (αριθμός των κλωστών ανά εκατοστό, διάμετρος των κλωστών). Στην προκειμένη περίπτωση τα σημύνια έχουν 14-16 κλωστές ανά εκατοστό

με διάμετρο 300 μm. και στρέψη ελάχιστη στην κατεύθυνση s ενώ το υφάδι 60-100 κλωστές ανά εκατοστό με διάμετρο 130-200 μm. και στρέψη ελάχιστη στην κατεύθυνση Sz.

Το ύφασμα βρίσκεται στο εσωτερικό της τεφροδόχου και φτάνει μέχρι το χείλος της (εικ. 13).

Το ύφασμα έχει κατασκευασθεί με απλή ύφανση. Ο αριθμός των υφιδιών είναι τόσο μεγάλος σε σχέση με τα σημύνια που τα καλύπτουν τελείως (εικ. 14). Η διαφορά στον αριθμό των υφιδιών κατά περιοχές οφείλεται και στις διακυμάνσεις της ύφανσης αλλά κυρίως στο ότι σε ορισμένα σημεία η ποσότητα του στερεωτικού δημιουργεί μία επιφάνεια που εμποδίζει τον διαχωρισμό και

Εικόνα 16: Θραύσμα 5. Τμήμα του υφάσματος χωρίς ορυκτοποίηση που εμφανίζει διαφορετικό χρώμα.

Εικόνα 17: Θραύσμα 12. Στα αριστερά διακρίνεται η πλευρική παρυφή.

Εικόνα 18α-β: Θραύσμα 12. Λεπτομέρεια της πλευρικής παρυφής στην οποία τα σημύνια παρουσιάζονται οριζόντια. Τα σημεία του περάσματος του υφιδίου από την μία σειρά στην άλλη, όπου έχουν διατηρηθεί, εμφανίζονται χρωματισμένα στη φωτογραφία β.

Εικόνα 19α-β: Θραύσμα 12. Λεπτομέρεια με την πρόσθετη κλωστή της ραφής απλή και επιχρωματισμένη.

επομένως την μέτρηση των υφιδιών.

Οι κλωστές είναι μονόκλωνες και η στρέψη τους, και στις δύο κατευθύνσεις (στημόνια και υφάδια) διακρίνεται με πολύ δυσκολία. Η διατήρηση του υφάσματος δεν είναι παντού η ίδια και σε ορισμένα σημεία δίπλα στο ύφασμα έχει διατηρηθεί απλώς το αποτύπωμά του (εικ. 15).

Το θραύσμα αρ. 5 αρχικά καλυπτόταν ολόκληρο από το ύφασμα. Ίχνη του υφάσματος τώρα σώζονται σε μικρή περιοχή και είναι πολύ διαβρωμένα. Η διατήρησή του έχει γίνει με διαφορετικές διεργασίες, χωρίς να έχει εμποτιστεί από τα μεταλλικά άλατα. Το κατάλοιπο δηλαδή σε αυτό το σημείο δεν είναι ορυκτοποιημένο και έτσι δικαιολογείται και η αλλαγή στο χρώμα του (εικ. 16).

Στην εικόνα 17, στην αριστερή άκρη του θραύσματος αρ. 12 οι κλωστές που αντιστοιχούν στις δύο τελευταίες σειρές των στημονιών εμφανίζουν μεγαλύτερο πάχος.

Λεπτομερέστερη παρατήρηση δείχνει ότι έχει διατηρηθεί στο θραύσμα 12 στο σημείο αυτό (εικ. 18α-β) ένα τμήμα της πλευρικής παρυφής όπου διακρίνεται το πέρασμα του υφιδιού από τη μία σειρά στην άλλη.

Επιπλέον πάνω από τις δύο τελευταίες σειρές των στημονιών διακρίνονται χοντρότερες κλωστές οι οποίες περνούν διαγώνια ως προς το ύφασμα και επομένως δεν συνδέονται με την ύφανση αυτή καθαυτή, αλλά αφορούν μία μεταγενέστερη φάση. Η διάμετρος τους είναι 300 μm (εικ. 19α-β). Καθώς το κατάλοιπο είναι μικρό δεν υπάρχει η δυνατότητα να διαπιστωθεί εάν η ραφή την οποία σχηματίζουν είχε διακοσμητικό χαρακτήρα ή απλώς ενίσχυσε την παρυφή ή πιθανότατα και τα δύο.

Στα θραύσματα με τους αριθμούς 2, 5, 6, 7, 9, υπάρχουν ίχνη χρώματος πορφυρού (εικ. 20).

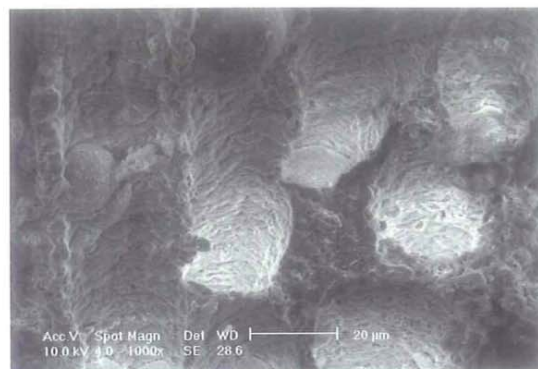
Η ανάλυση με την μέθοδο Microspectrometry Raman σε δείγματα από τα κομμάτια της κάλπης αρ. 5 και 7 έδειξε ότι το πορφυρό χρώμα προέρχεται από τα θαλάσσια όστρεα *Murex* (πίνακας 1).

Ταυτοποίηση ινών

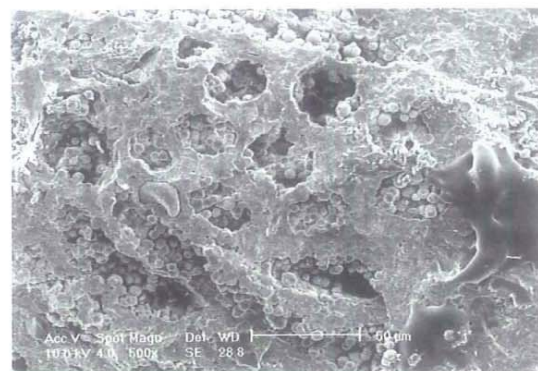
Η ταυτοποίηση των ινών γίνεται όπως ήδη αναφέρθηκε με συνδυασμό δύο μεθόδων, την εξέταση στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο και στο οπτικό μικροσκόπιο προσπίπτοντος φωτισμού.

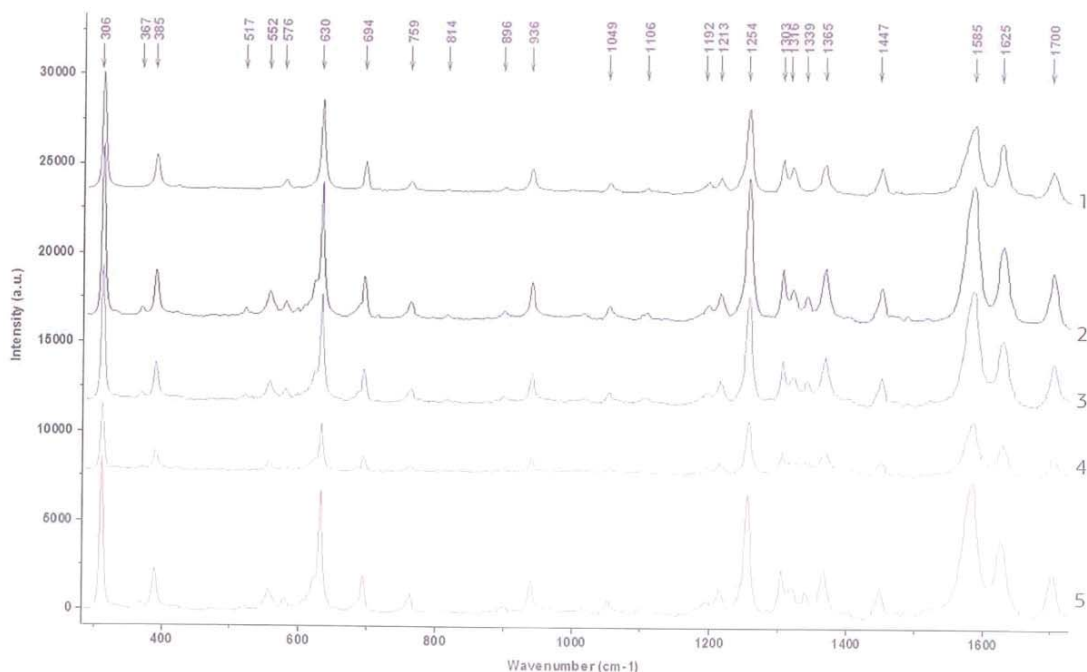
Εικόνα 20: Γενική άποψη του θραύσματος αρ. 7 όπου το ύφασμα έχει καταστραφεί αλλά έχει παραμείνει το πορφυρό χρώμα.

Εικόνα 21: Φωτογραφία από ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης. Διακρίνονται οι χαρακτηριστικές φολίδες των ινών ζωικής προέλευσης.

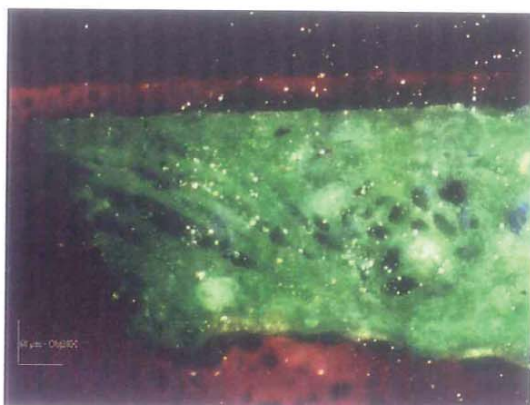

Εικόνα 22: Φωτογραφία από ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης. Διακρίνονται οι κυκλικές διατομής ίνες και τα σφαιρίδια.

Πίνακας 1.

1: Δείγμα αναφοράς (6,6' - Dibromoindigotine) από πορφύρα Murex, 2: 24725 θραύσμα 5, 3: 24725 θραύσμα 6, 4: 24724-26 θραύσμα 5, 5: 24724-26 θραύσμα 7

Εικόνα 23: Φωτογραφία από οπτικό μικροσκόπιο. Στο δεξιό μέρος εμφανίζεται η διατομή μίας κλωστής. Επίσης διακρίνονται τα σφαιρίδια που ήταν ορατά στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης.

A. Ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης

Οι ίνες του υφάσματος είναι πολύ κατεστραμμένες και η αναγνώριση των ειδικών χαρακτηριστικών τους παρουσίασε δυσκολίες. Τελικά η φωτογραφία έδειξε ότι οι ίνες έχουν διατομή κυκλική ή ελλειπτική και εντοπίστηκαν οι χαρακτηριστικές φολίδες των ιών ζωικής προέλευσης (εικ. 21 και 22).

Επίσης στις φωτογραφίες διακρίνονται μικρά σφαιρικά σωματίδια στο εσωτερικό των ιών καθώς και γύρω από αυτές.

Η πιο πιθανή ερμηνεία της παρουσίας των σφαιριδίων είναι, η υπό ειδικές συνθήκες, κρυσταλλοποίηση των ιόντων του μαλαχίτη. Η λεπτομερέστερη μελέτη του φαινομένου θα βοηθούσε στην κατανόηση των επικρατούσων συνθηκών και του μηχανισμού διατήρησης του υφάσματος.

B. Οπτικό Μικροσκόπιο

Το εμβαπτισμένο σε ρητίνη δείγμα μετά τον πολυμερισμό και τη σίλβωση εξετάσθηκε στο οπτικό μικροσκόπιο. Οι κλωστές και των δύο κατευθύνσεων (στημόνια και υφάδια) έχουν την ίδια εμφάνιση και χαρακτηρίζονται από τον μικρό αριθμό ιών που τις αποτελούν (εικ. 23).

Εικόνα 24: Κάλπη 23173-23174. Θραύσμα 1.

Εικόνα 25: Θραύσμα 2.

Εικόνα 26: Θραύσμα 3.

Εικόνα 27: Θραύσμα 4.

Εικόνα 28: Θραύσμα 5.

Εικόνα 29: Θραύσμα 6.

Εικόνα 30: Θραύσμα 7.

Εικόνα 31: Θραύσμα 8.

Εικόνα 32: Θραύσμα 9.

Εικόνα 33: Θραύσμα 10.

Εικόνα 34: Θραύσμα 11.

Εικόνα 35: Θραύσμα 12.

Εικόνα 36: Θραύσμα 13.

Εικόνα 37: Θραύσμα 14.

Εικόνα 38: Θραύσμα 15.

Εικόνα 39: Θραύσμα 16.

Η διάμετρος των ινών κυμαίνεται μεταξύ 20,7 και 50,9 μm . Όλα τα στοιχεία συγκλίνουν στο ότι η πρώτη ύλη είναι μαλλί προβάτου.

Πληροφορίες για τα έρια και τα πρόβατα

Η μέθοδος που χρησιμοποιείται για την ανάλυση της σύνθεσης μιας αρχαιολογικής προβιάς και τον καθορισμό του βαθμού εξέλιξης του προβάτου από το οποίο προήλθαν οι ίνες, προϋποθέτει μία συγκεκριμένη διαδικασία. Χρησιμοποιείται ένα οπτικό μικροσκόπιο του οποίου ο προσοφθάλμιος διαθέτει μία μικρομετρική διαβάθμιση. Έτσι μπορεί να μετρηθεί η διάμετρος των ινών για να καθορισθεί η κατανομή τους σε σχέση με την τιμή της διαμέτρου. Για την τελική διάγνωση λαμβάνονται υπόψη τα εξής δεδομένα: η μέση διάμετρος των ινών που μετρήθηκαν, η πιο συχνή τιμή της διαμέτρου, και κυρίως η διαφορά μεταξύ των δύο ακραίων τιμών. Η μέγιστη τιμή αποτελεί

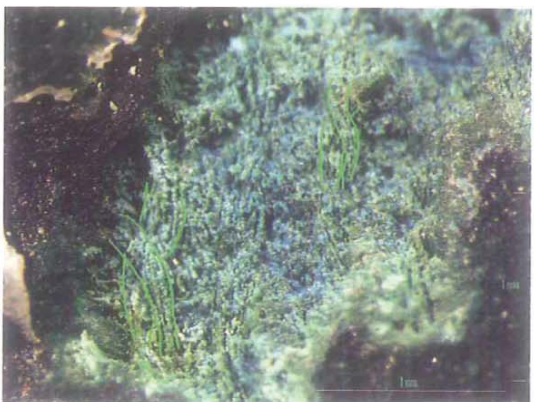
ένα δεδομένο ιδιαίτερα σημαντικό.

Η διαδικασία αυτή ακολουθήθηκε και στη συγκεκριμένη περίπτωση. Οι μάλλινες ίνες του υφάσματος της χάλκινης κάλπης 24724-24726 φάνηκε ότι χαρακτηρίζονται από μεγάλη ομοιογένεια. Η διαφορά της τιμής της διαμέτρου μεταξύ της ίνας της πιο λεπτής, 20,7 μm , και της πιο χοντρής, 50,9 μm , είναι πολύ μικρή καθότι σε αριθμό 30 ινών μία μόνο έχει αυτή την διάμετρο, η δε αμέσως μικρότερη τιμή είναι 38,4 μm . Η μέση τιμή της διαμέτρου είναι 30 μm . Οι τιμές αυτές χαρακτηρίζουν μία προβιά η οποία δεν διαθέτει ούτε τις εξαιρετικά λεπτές εριότριχες που βρίσκονταν στην κοιλιά των αρχαιότερων προβάτων ούτε τις πολύ σκληρές αγανότριχες και αντιστοιχούν στο επίπεδο εξέλιξης της προβιάς του προβάτου που χαρακτηρίζεται από τον Ryder² ως *Generalised medium fleece*.

Τα δεδομένα για το μαλλί που έχουμε για τον

Εικόνα 40: Θραύσμα 12. Το βέλος δείχνει το σημείο όπου είναι ορατή η κλωστή του στημονιού.

Εικόνα 41α-β: Λεπτομέρεια του θραύσματος 16. Η στρέψη του στημονιού είναι S (επιζωγραφισμένη στην φωτογραφία 41β).

ελληνικό χώρο είναι ελάχιστα. Ελάχιστα έρια έχουν εντοπιστεί έως τώρα. Γι' αυτό πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο αριθμός των ινών που μετρήθηκαν είναι πολύ μικρός και τα αποτελέσματα μπορεί να δεχτούν και άλλη ερμηνεία, πολιτισμική και όχι βιολογική. Η ομοιογένεια ως προς τις τιμές των διαμέτρων θα μπορούσε να οφείλεται στο ότι οι γνέστρες απομάκρυναν με το χέρι τις αγανότριχες για να αποκτήσουν πολύ λεπτή κλωστή. Και αυτή η διαδικασία προϋποθέτει μία υψηλή τεχνογνωσία της διαδικασίας της νηματουργίας.

2. Χάλκινη τεφροδόχος κάληψη.

Αρ. ευρ. 23173-23174. Οικόπεδο Δάλλα.

Χρονολογία ανεύρεσης 1992. Τομή Δ1. Από την ανασκαφή τμήματος του αρχαϊκού νεκροταφείου. Τέλος του 7ου-αρχή του 6ου αιώνα π.Χ. (εικ. 24-51).

Ίχνη υφάσματος σώζονται σε 16 θραύσματα (εικ. 24-39). Σε όλες τις φωτογραφίες η κατεύθυνση του βέλους υποδεικνύει την κατεύθυνση των στημονιών.

Στα θραύσματα 6, 7, 8, 12, το ύφασμα παρουσιάζει περισσότερες στρώσεις με διαφορετική κλίση (εικ. 29, 30, 31, 35).

Το ύφασμα καλύπτεται από μία παχιά στρώση στερεωτικού η οποία δημιουργεί μία επιφανειακή κρούστα που συγκολλά τις ίνες μεταξύ τους και δυσχεραίνει σε εξαιρετικό βαθμό την μελέτη τους. Επειδή δε η χρησιμοποιούμενη ποσότητα δεν ήταν παντού η ίδια, και επομένως το ίδιο και οι επιπτώσεις της, μπορεί να γίνουν σοβαρά λάθη. Κατά τη μελέτη έγινε προσπάθεια αφαίρεσης, εν μέρει, αυτού του υλικού με τη βοήθεια της συντηρήτριας του Αρχαιολογικού Μουσείου Κερκύρας Μαρίας Γεωργιάδου με μηχανικό ή χημικό τρόπο. Οι διαδικασίες όμως αυτές είναι χρονοβόρες και έγινε μόνο η αρχή. Διαπιστώσαμε παρ' όλα αυτά ότι η αφαίρεση, έστω και μικρής ποσότητας στερεωτικού, άλλαζε τα δεδομένα και προσπαθήσαμε να το λάβουμε υπόψη.

Χαρακτηριστικά του υφάσματος

Το ύφασμα έχει υφανθεί με απλή διαπλοκή και με αριθμό υφαιδιών τόσο μεγάλο που καλύπτουν τελείως τα στημόνια. Η επίπτωση αυτής της τεχνικής στην εμφάνιση του υφάσματος είναι ότι τα στημόνια υποδηλώνονται ως ραβδώσεις (εικ. 40, 44) και έτσι η μέτρηση του αριθμού τους δεν

Εικόνα 42: Θραύσμα 6. Διακρίνονται τα δύο διαφορετικά υφάσματα. Τα κόκκινα τόξα δείχνουν το χοντρότερο ύφασμα και τα κίτρινα το πιο λεπτό.

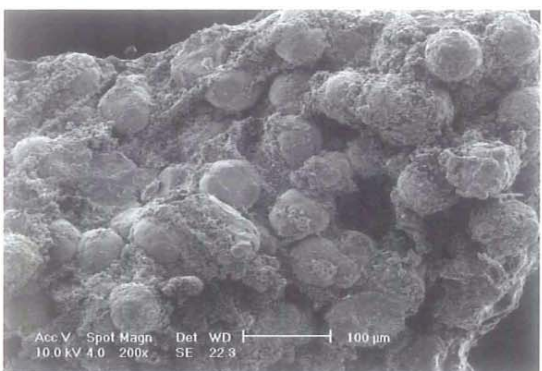
Εικόνα 43: Θραύσμα 6. Διακρίνονται τα ίχνη της καρφίδας επιζωγραφισμένα.

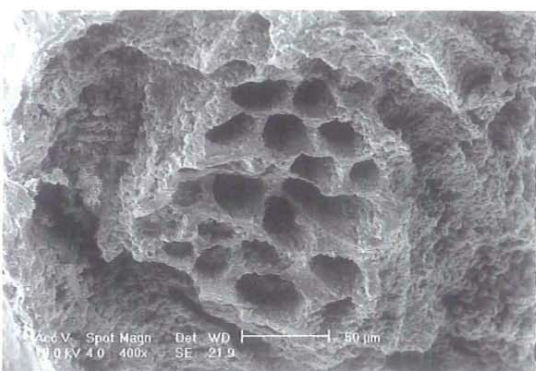
Εικόνα 44: Θραύσμα 2. Άποψη της περιοχής με το σχίσμα και την αναδίπλωση

Εικόνα 45: Θραύσμα 2. Λεπτομέρεια του παλαιού σχίσματος.

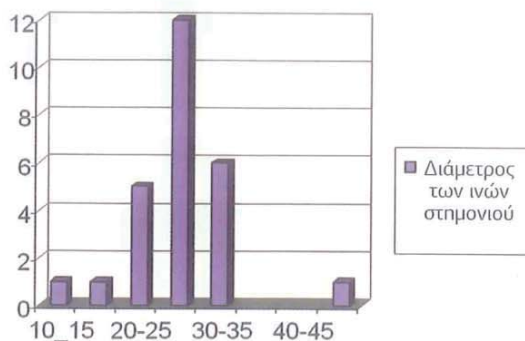

Εικόνα 46: Θραύσμα 4. Φωτογραφία από το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης.

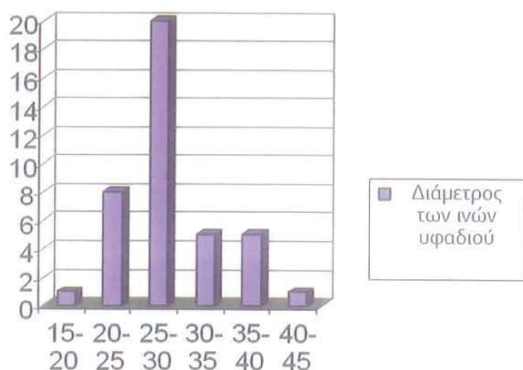
Εικόνα 47: Φωτογραφία από το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης. Εγκάρσια τομή μίας κλωστής από το θραύσμα 3.

Διάμετροι των ινών σπημονιού

Εικόνα 49: Ιστογράμμο7 της κατανομής των ινών του σπημονιού σε σχέση με τη διάμετρό τους.

Διάμετροι των ινών υφαδιού

Εικόνα 51: Ιστογράμμο της κατανομής των ινών του υφαδιού σε σχέση με τη διάμετρό τους.

παρουσιάζει πρόβλημα. Ο αριθμός τους κυμαίνεται μεταξύ 16-20 κλωστών ανά εκατοστό και επειδή καλύπτονται από τα υφάδια, είναι ορατά μονάχα σε σημεία όπου αυτά είναι κατεστραμμένα (εικ. 40). Στο θραύσμα αρ. 12 μετά τον καθαρισμό η μέτρηση της διαμέτρου των σπημονιών είναι 200 μm.

Στο θραύσμα αριθμός 16 οι τιμές της διαμέτρου της κλωστής είναι 240-250 μm και φαίνεται ότι η δομή του σπημονιού είναι δίκλωνη με στρέψη S (εικ. 41α-β).

Αντίθετα η μελέτη των υφαδιών παρουσιάζει εξαιρετικές δυσκολίες. Μετρήσεις που έδειχναν 40 κλωστές ανά εκατοστό αυξήθηκαν μετά από τον στοιχειώδη καθαρισμό σε 80 κλωστές ανά εκατοστό. Τελικά θεωρούμε ότι είμαστε πιο κοντά στην πραγματικότητα λέγοντας ότι οι τιμές κυμαίνονται μεταξύ 60 και 90 κλωστών ανά εκατοστό. Και η μέτρηση της διαμέτρου των κλωστών του υφαδιού παρουσίαζε πρόβλημα. Κρατάμε τις τιμές 180-240 μm. Οι κλωστές είναι μονόκλωνες και έχουν ελαφριά στρέψη z.

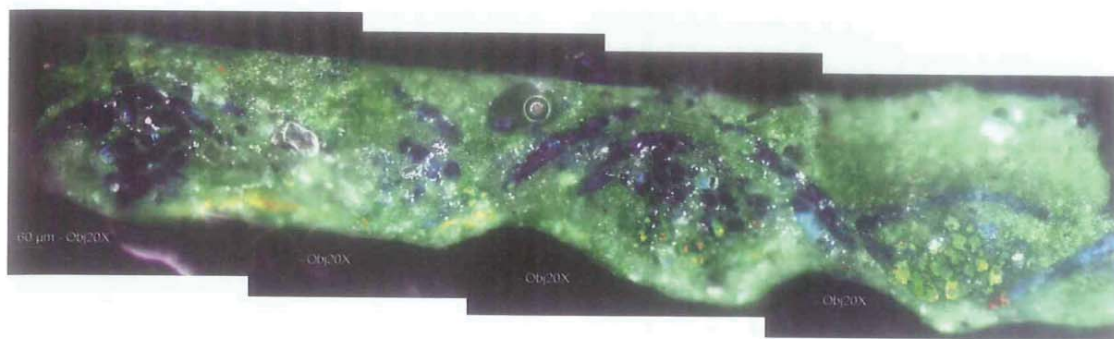
Παρ' όλες τις αβεβαιότητες που προκάλεσε το θέμα του στερεωτικού διάφορες ενδείξεις μας έκαναν να πιστεύουμε ότι υπάρχουν δύο υφάσματα πάνω στην κάλπη. Και αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται στο θραύσμα αρ. 6 όπου τα δύο υφάσματα συνυπάρχουν (εικ. 42).

Τα δύο υφάσματα βρίσκονται το ένα πάνω στο άλλο. Το πιο λεπτό είναι σε επαφή με την επιφάνεια του μετάλλου και παρουσιάζει τουλάχιστον δύο στρώσεις. Η διάμετρος των κλωστών του υφαδιού κυμαίνεται μεταξύ 100 και 130 μm ο δε αριθμός τους μεταξύ 100 και 120 κλωστών ανά εκατοστό. Το από πάνω ύφασμα έχει γύρω στις 60 κλωστές ανά εκατοστό και τα υφάδια του έχουν διάμετρο 220-280 μm. Το λεπτό ύφασμα βρίσκεται πιθανώς και σε άλλα θραύσματα.

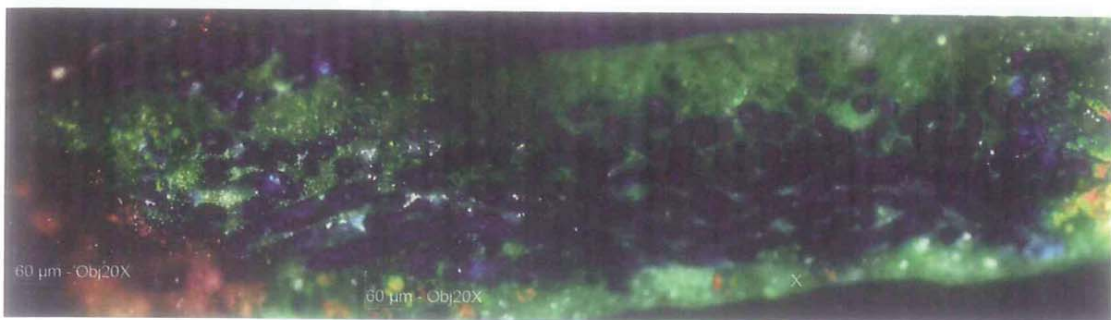
Το θραύσμα αρ. 6 διατηρεί και ίχνη καρφίδας που πιθανώς συνέδεε το ρούχο του νεκρού (εικ. 43).

Μία άλλη ενδιαφέρουσα πληροφορία από τη μελέτη της εν λόγω κάλπης αφορά τη χρήση των υφασμάτων στα ταφικά έθιμα. Το ύφασμα που είχε τοποθετηθεί μέσα σε αυτήν δεν ήταν καινούργιο. Είχε φθορές που μαρτυρούν την προηγούμενη χρήση του. Είναι η πρώτη φορά που συλλέγουμε πληροφορίες αυτού του είδους στην Ελλάδα.

Στα θραύσματα αρ 2 και 12 υπάρχει στο ύφασμα ένα παλαιό οχίσιο και τα δύο τμήματα του υφάσματος που αντιστοιχούν σε αυτό εμφανίζονται αναδιπλωμένα (εικ. 25, 37, 44, 45).

Εικόνα 48: Μοντάζ φωτογραφιών μέσω οπτικού μικροσκοπίου. Παρουσιάζονται οι τομές τριών κλωστών του σπημονίου του υφάσματος της κάλπης 23173-23174.

Εικόνα 50: Μοντάζ φωτογραφιών μέσω οπτικού μικροσκοπίου. Παρουσιάζονται οι τομές τριών κλωστών του υφαδιού.

Εικόνα 52: Κάλπη 24725. Θραύσμα 1.

Εικόνα 53: Θραύσμα 2.

Εικόνα 54: Θραύσμα 3.

Εικόνα 55: Θραύσμα 4.

Εικόνα 56: Θραύσμα 5.

Εικόνα 57: Θραύσμα 6.

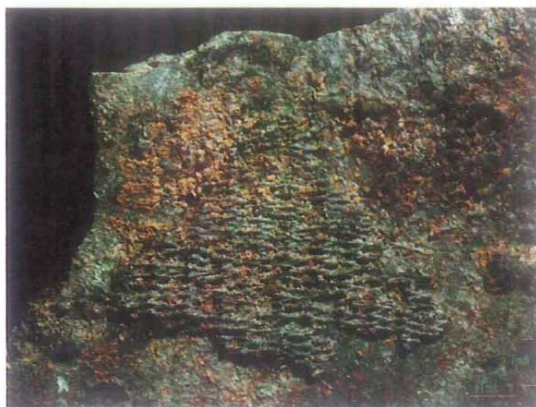
Εικόνα 58: Θραύσμα 7.

Εικόνα 59: Θραύσμα 8.

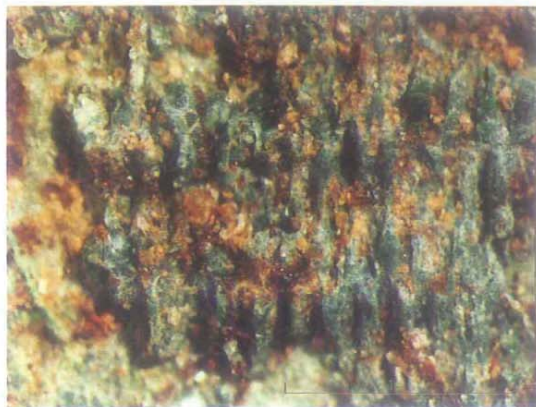
Εικόνα 60: Θραύσμα 9.

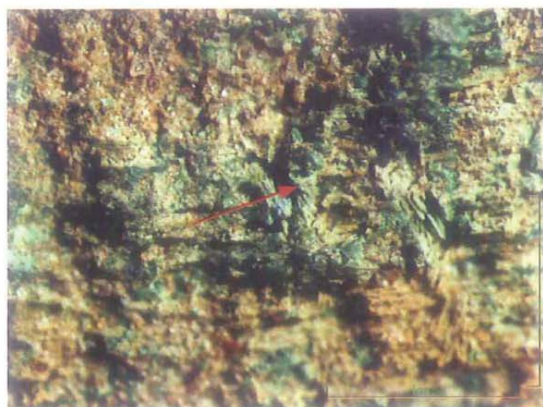
Εικόνα 61: Λεπτομέρεια του υφάσματος από το θραύσμα 8. Τα σημόνια στην φωτογραφία είναι κατακόρυφα. Η διατήρηση είναι καλή.

Εικόνα 62: Λεπτομέρεια του υφάσματος από το θραύσμα 3. Τα υφάδια στην φωτογραφία είναι κατακόρυφα. Το ύφασμα είναι αρκετά κατεστραμένο.

Εικόνα 63: Μεγέθυνση του υφάσματος του θραύσματος αρ. 8.

Εικόνα 64: Λεπτομέρεια του υφάσματος του θραύσματος αρ. 6. Το βέλος δείχνει το σημόνι με την στρέψη s.

Εικόνα 65: Μεγεθυσμένη λεπτομέρεια της αρχικής παρυφής του θραύσματος 7.

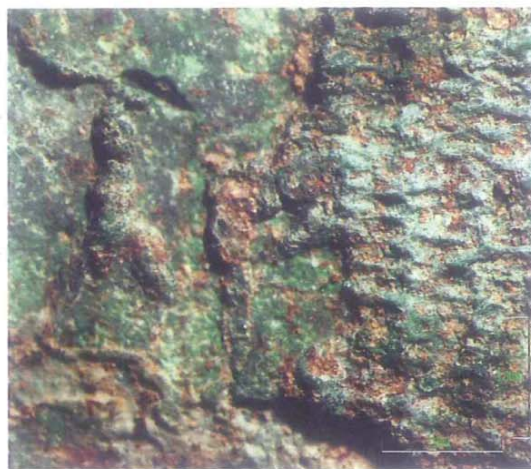
Εικόνα 66α-β: Μεγεθυσμένη λεπτομέρεια της αρχικής παρυφής του θραύσματος 7.

Εικόνα 67: Θραύσμα 4. Τα βέλη δείχνουν τα 3 κρόσσια τα οποία έχουν διατηρηθεί.

Εικόνα 68: Θραύσμα 4. Λεπτομέρεια της περιοχής όπου η διαπλοκή των κλωστών αλλάζει.

Εικόνα 69: Θραύσμα 4 Λεπτομέρειες από τα κρόσσια.

Εικόνα 70: Θραύσμα 4 Λεπτομέρειες από τα κρόσσια.

Ταυτοποίηση των ινών

A. Μέσω του ηλεκτρονικού μικροσκοπίου σάρωσης

Σε ορισμένα δείγματα το ύφασμα δεν είναι καθόλου ορατό σαν να υπάρχει πάνω από τις κλωστές μία στρώση ενός προϊόντος που εμποδίζει την εξέτασή τους. Και σε αυτό το ύφασμα εμφανίζονται τα ίδια σφαιρίδια που παρατηρήσαμε και στο ύφασμα της κάλπης 24724-24726. Συνδέονται προφανώς με ιδιαίτερες διαδικασίες ορυκτοποίησης που σχετίζεται είτε με τη δομή του μετάλλου είτε με το ταφικό περιβάλλον. Εκτός από το πρόβλημα του στερεωτικού οι κρύσταλλοι αυτοί δυσκολεύουν την ταυτοποίηση των ινών (εικ. 46).

Τελικά από τις φωτογραφίες φάνηκε ότι οι ίνες είναι ζωικής προέλευσης (εικ. 47).

Η κλωστή αποτελείται από 20 ίνες κυκλικής ή ελλειπτικής διατομής με διάμετρο που κυμαίνεται από 18,2-27,3 μm .

B. Μέσω οπτικού μικροσκοπίου

Καθώς οι κλωστές σε αυτά τα υφάσματα αποτελούνται από έναν πολύ μικρό αριθμό ινών και οι τομές δεν ήταν πάντα ικανοποιητικές για τους λόγους που ήδη αναφέραμε τα συμπεράσματά μας βασίζονται σε μικρότερο από τον επιθυμητό αριθμό ινών.

Μετρήθηκαν 26 ίνες κλωστών των στημονιών (εικ. 48, 49). Η εικόνα που παρουσιάζουν είναι απολύτως ομοιογενής. Η μικρότερη τιμή της διαμέτρου είναι 13,52 μm η μεγαλύτερη 45,34 μm με αμέσως μικρότερη 34,8 μm ενώ η μέση τιμή 27,33 μm .

Η εξέταση των υφιδίων στο οπτικό μικροσκόπιο παρουσίαζε μεγαλύτερες δυσκολίες (εικ. 50).

Το μοντάζ των φωτογραφιών δημιουργεί ένα πρόβλημα ως προς την ερμηνεία του διότι δεν αντιστοιχεί σε εικόνα απλής διατομής. Δίνει την εντύπωση ότι υπάρχουν δύο στρώσεις ινών άλλες κατά μήκος και άλλες εγκάρσιες τομές. Δεν αλλοιώνει τα αποτελέσματά μας διότι έχουν ληφθεί υπόψη μόνο οι τιμές των σε εγκάρσια τομή ινών αλλά παραμένει μία αμφιβολία.

Το σύνολο των ινών που μετρήθηκαν στα υφάδια είναι 49 και παρουσιάζεται η ίδια εικόνα της ομοιογένειας με μικρότερη τιμή διαμέτρου 19,79 μm , μεγαλύτερη 44,7 μm , μέση τιμή 30,76 μm και πιο συχνά εμφανιζόμενη τιμή 24,53 μm (εικ. 51).

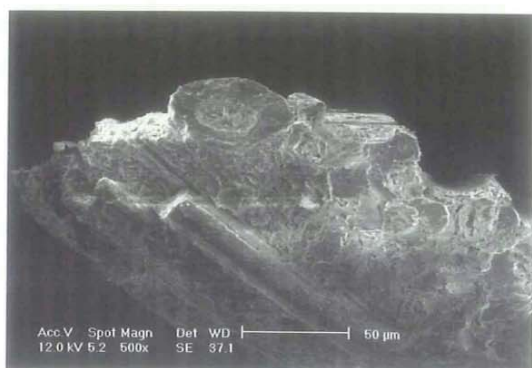
Με τα δεδομένα αυτά μπορούμε να θεωρήσουμε ότι έχουμε να κάνουμε με μία εξελιγμένη προβιά

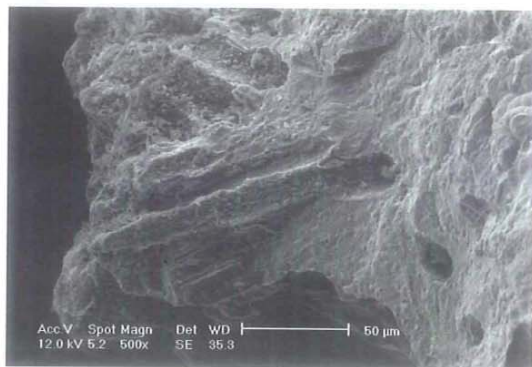
Εικόνα 71 και 72: Τα τρία κρόσια 1, 2, 3.

Εικόνα 73: Λεπτομέρεια από το θραύσμα 9.

Εικόνα 74: Στρογγυλή διατομή ίνας ζωικής προέλευσης με μεγάλο κανάλι. Η διάμετρος της ίνας είναι 33 μμ.

Εικόνα 75: Κατά μήκος άποψη ινών που εμφανίζουν πολύ λεπτές φολίδες.

του τύπου που χαρακτηρίζεται από τον Ryder ως *Generalised medium fleece* όπως και στην προηγούμενη περίπτωση της κάλπης 24724-24726.

3. Χάλκινη τεφροδόχος

Αρ. ευρ. 24725 (εικ. 52-79).

Από την ανασκαφή τμήματος του αρχαϊκού νεκροταφείου. Οικόπεδο Δάλλα, περιοχή Γαρίτσας. Τομή Γ1. Τάφος 24. Έτος εύρεσης 1992. Η χάλκινη τεφροδόχος κάλπη 24725 όπως και η τεφροδόχος με αρ. ευρ. 24724-24726 που ήταν δίπλα της βρέθηκαν κάτω από το αγγείο αρ. 40 το οποίο τις σκέπαζε.

Σε 7 θραύσματα της τεφροδόχου βρέθηκαν ίχνη υφάσματος με διαφορετικό βαθμό διατήρησης (εικ. 52-55, 57-59). Στις φωτογραφίες τα βέλη δηλώνουν την κατεύθυνση των στημονιών.

Τα σωζόμενα τμήματα του υφάσματος εντοπίζονται στο εσωτερικό του αγγείου αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι το ύφασμα κάλυπτε και εξωτερικά τουλάχιστον ένα τμήμα του (βλ. πιο κάτω).

Το ύφασμα έχει υφανθεί με απλή διαπλοκή όπου τα υφάδια καλύπτουν τελείως τα στημόνια. Παρουσιάζεται σε μία στρώση και οι κλωστές του είναι μονόκλωνες.

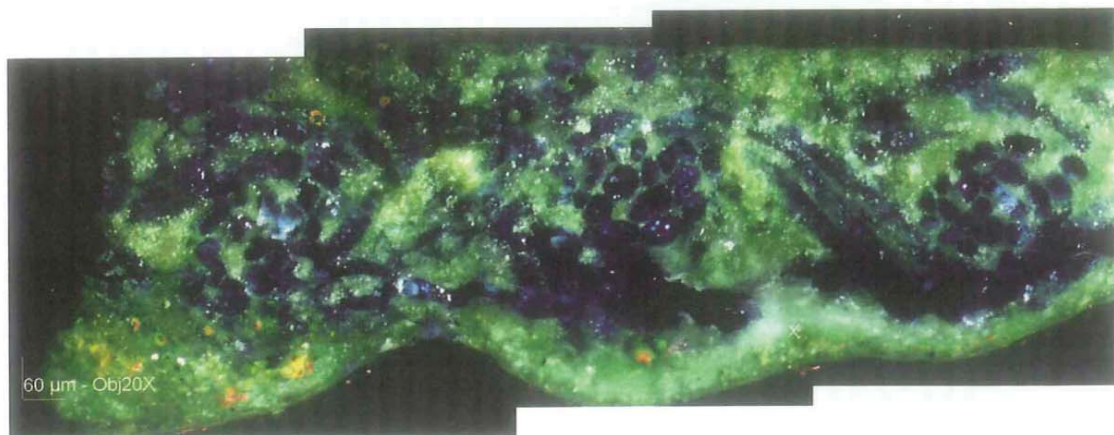
Ο βαθμός της διατήρησης του υφάσματος σε κάθε κατάλοιπο διαφέρει και μαζί του η δυνατότητα αναγνώρισης των χαρακτηριστικών των κλωστών (εικ. 61-62).

Χαρακτηριστικά του υφάσματος

Ο αριθμός των στημονιών ανά εκατοστό είναι 14-16 με άγνωστη διάμετρο και στρέψη s, ενώ των υφαδιών 90-100 ανά εκατοστό με διάμετρο 80-110 μμ και ελάχιστη στρέψη. Και αυτό το ύφασμα παρουσιάζει την ίδια διαπλοκή με τα προηγούμενα καθώς ο αριθμός των στημονιών υπολείπεται κατά πολύ εκείνου των υφαδιών. Παρόλο τον μεγάλο αριθμό υφαδιών το ύφασμα δεν έχει απολύτως συμπαγή όψη, υπάρχει απόσταση μεταξύ τους, και αυτό οφείλεται στην εξαιρετική τους λεπτότητα (εικ. 63).

Επειδή τα στημόνια είναι καλυμμένα τα χαρακτηριστικά τους είναι δύσκολο να αναγνωριστούν. Στο κατάλοιπο αρ. 6 σε ένα σημείο όπου έχουν καταστραφεί τα υφάδια μπορούμε να διακρίνουμε ότι η στρέψη των στημονιών είναι s (εικ. 64).

Εικόνα 76: Μοντάζ φωτογραφιών τριών κλωστών του σπημονιού σε διατομή.

Εικόνα 78: Μοντάζ φωτογραφιών τριών κλωστών του υφαδιού σε διατομή.

Αρχική παρυφή (starting border)

Στον κάθετο αργαλειό με βάρη η διευθέτηση των σπημονιών γίνεται εκτός αργαλειού με μία ειδική διαδικασία κατά την οποία στερεώνονται στην θέση τους τα σπημόνια σχηματίζοντας μία αρχική παρυφή η οποία μετά τοποθετείται στον κυρίως αργαλειό για να αρχίσει η ύφανση. Ο απλούστερος τρόπος κατασκευής, ο οποίος απαντάται και εδώ, είναι ο εξής: στερεώνονται δύο κλωστές σε ένα σημείο και σε κάθε στροφή που δημιουργείται καθώς τις στρίβουμε περνάει μέσα μία κλωστή του σπημονιού η οποία με αυτό τον τρόπο στερεώνεται στην θέση της και βρίσκεται σε ίση απόσταση από τις διπλανές της. Αφήνουμε την κλωστή στο μήκος του σπημονιού που θέλουμε και την ξαναπερνάμε στην επόμενη στροφή. Όταν τοποθετηθεί ο επιθυμητός αριθμός σπημονιών το σύνολο αυτό στερεώνεται στο οριζόντιο πάνω δοκάρι του αργαλειού. Η αρχική παρυφή θεωρείται

ένας αδιαμφισβήτητος μάρτυρας της χρήσης του κάθετου αργαλειού με βάρη. Εδώ έχουν διασωθεί ίχνη της αρχικής παρυφής στα θραύσματα 6 και 7 της χάλκινης κάλπης (εικ. 65).

Οι μετρήσεις έδειξαν ότι στις πρώτες 5 σειρές των υφαδιών μετά την αρχική παρυφή η κλωστή που έχει χρησιμοποιηθεί είναι χοντρότερη από εκείνη της υπόλοιπης ύφανσης. Το πάχος αυτών των κλωστών κυμαίνεται μεταξύ 180-200 μm. Έχουν το ίδιο πάχος με τις δύο κλωστές της αρχικής παρυφής που είναι 190-210 μm (εικ. 68α-β).

Τελική παρυφή

Η εξέταση του θραύσματος αρ. 4 έδειξε ότι στο τέλος της ύφανσης τα εναπομείναντα τμήματα των κλωστών που αποτελούσαν τα σπημόνια διευθετούνταν ως κρόσσια (εικ. 67-72). Έχουν διατηρηθεί τρία κρόσσια.

Στην εικόνα 67 το ένα, στην επάνω πλευρά,

έχει παραμείνει στη θέση του ενώ τα άλλα δύο έχουν γυρίσει προς την μεριά του υφάσματος. Στις τελευταίες σειρές του υφάσματος η ύφανση φαίνεται ότι αλλάζει καθώς τα υφάδια περνούν πάνω από δύο ή τρία συνεχόμενα στημόνια (εικ. 68).

Κάθε κρότσι σχηματίζεται από δύο κλωστές του στημονιού που στρίβονται μαζί. Συνήθως η κατεύθυνση της στρέψης είναι αντίθετη με εκείνη της κλωστής. Σε αυτό το ύφασμα η στρέψη των στημονιών έχει κατεύθυνση s και το κρότσι Z (εικ. 69-70). Τα τρία κρότσια έχουν τις ακόλουθες διαστάσεις:

Κρότσια	Μήκος	Πλάτος
1	1,66 mm.	0,50-0,56 mm.
2	1,29 mm.	0,31-33 mm.
3	2 mm.	0,35 mm.

Χρώμα

Τα θραύσματα αρ. 3, 5, 6 και 9 φέρουν ίχνη πορφυρού χρώματος. Η ανάλυση με την μέθοδο Ramon απέδειξε ότι το πορφυρό χρώμα των δύο δειγμάτων προέρχεται από τα θαλάσσια όστρεα *Murex* (πίνακας 1).

Αρχικά το ύφασμα θα πρέπει να βρισκόταν και στην εξωτερική μεριά της κάλπης καθώς στο λαιμό του αγγείου υπάρχουν ίχνη πορφύρας ενώ το ύφασμα σε αυτήν την περιοχή δεν έχει διατηρηθεί (εικ. 73).

Ταυτοποίηση των ινών

A. Μέσω ηλεκτρονικού μικροσκοπίου σάρωσης

Οι ίνες είναι πολύ διαβρωμένες και η αναγνώριση των χαρακτηριστικών τους γίνεται με μεγάλη δυσκολία.

Από τις φωτογραφίες στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο παρατηρούμε ότι οι ίνες έχουν στρογγυλή ή ελλειπτική διατομή με διάμετρο που κυμαίνεται μεταξύ 19 και 38 μm, και εμφανίζουν φολίδες. Το χαρακτηριστικό αυτό δηλώνει ζωική προέλευση. Μερικές ίνες έχουν μεγάλο κανάλι που υπαινίσσεται προέλευση από αίγες (εικ. 74-75). Όμως κάτι τέτοιο δε συμβαδίζει με την εξαιρετική λεπτότητα των κλωστών, τουλάχιστο των υφαδιών.

B. Οπτικό μικροσκόπιο

Η εξέταση της εγκάρσιας τομής κλωστών του στημονιού δείχνει ότι κάθε κλωστή αποτελείται από περίπου 20 ίνες και επομένως είναι πολύ λεπτή. Οι ίνες είναι ζωικής προέλευσης και προέρχονται μάλλον από πρόβατο με ίνες κυκλικής ή ελαφρά ελλειπτικής διατομής (εικ. 76).

Μετρήθηκαν 35 ίνες. Η διάμετρος της πιο λεπτής ίνας είναι 19,36 μm και της πιο χοντράς 43,61 μm. Η μέση τιμή είναι 30,87 μm και η τιμή που παρουσιάζεται πιο συχνά 29,03 μm (εικ. 77).

Κατά πάσα πιθανότητα προέρχονται από μία εξελιγμένης μορφής προβάτι που παρουσιάζει ομοιογένεια. Θα μπορούσαμε να την κατατάξουμε στον τύπο που χαρακτηρίζεται από τον Ryder ως *Generalised medium fleece*.

Η εξέταση της τομής των υφαδιών έδειξε μία μορφή ανάλογη με των στημονιών. Δηλαδή, και εδώ ο αριθμός των ινών που σχηματίζει μία κλωστή είναι πολύ μικρός. Οι ίνες είναι ζωικής προέλευσης και προέρχονται μάλλον από ίνες προβάτων όπως αυτών που χρησίμευσαν και για τα στημόνια (εικ. 78).

Σε σύνολο 68 ινών η πιο λεπτή έχει διάμετρο 14,45 μm και η πιο χοντρή 61,87 μm. Πρέπει να σημειωθεί ότι η τελευταία τιμή αντιστοιχεί σε μία μόνο ίνα. Η αμέσως μικρότερη τιμή είναι 48,75 μm. Η μέση τιμή είναι 29,58 μm και η τιμή που εμφανίζεται πιο συχνά 31,05 μm (εικ. 79). Υπάρχει μία μεγάλη ομοιογένεια και είναι φανερό ότι οι κλωστές του υφαδιού προέρχονται από ίνες του ίδιου τύπου προβάτου με εκείνο από το οποίο προέρχονται οι ίνες των κλωστών του στημονιού.

Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι έχουμε να κάνουμε με έναν εξελιγμένο τύπο προβάτις προβάτου που μπορούμε να τον κατατάξουμε στον τύπο που αναφέρθηκε πιο πριν.

Συμπεράσματα

Παρουσιάζονται 3 υφάσματα της ίδιας εποχής και περιοχής που προέρχονται από ταφικό περιβάλλον. Τα υφάσματα αυτά παρουσιάζουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Χρησιμοποιήθηκαν όλα για να τυλίξουν τα υπολείμματα από την καύση των νεκρών και τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό διαφόρων τεφροδόχων αγγείων. Είναι υφάσματα εξαιρετικά λεπτά. Η ύφανσή τους είναι απλής διαπλοκής και ο αριθμός των υφαδιών υπερτερεί σε βαθμό που καλύπτει τελείως τα στημόνια. Ο ιδιαίτερος αυτός τρόπος κατασκευής και οι ομοιότητες ως προς τον αριθμό των υφαδιών

και γενικά στην όψη του υφάσματος επιτρέπουν την υπόθεση τοπικού εργαστηρίου προηγμένης τεχνολογίας.

Δύο από αυτά τα υφάσματα περιείχαν βαφή με πορφύρα προερχόμενη από τα θαλάσσια όστρεα Murex. Ενισχύεται έτσι η άποψη ότι τα υφάσματα αυτά είναι ιδιαίτερης ποιότητας. Από ό,τι φαίνεται όμως δεν είχαν κατασκευαστεί ειδικά για ταφική χρήση. Είχαν χρησιμοποιηθεί και προηγουμένως.

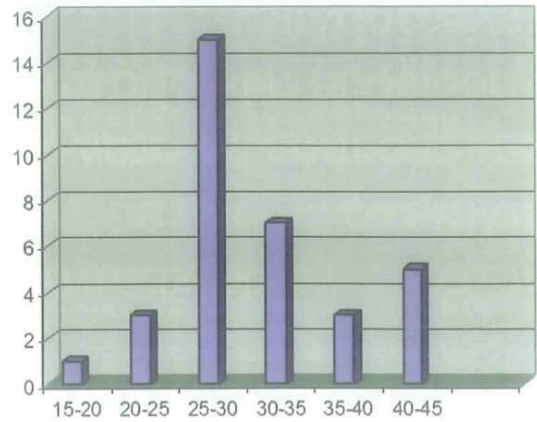
Οι ίνες των υφασμάτων είναι ζωικής προέλευσης και οι κλωστές προέρχονται από προβιά ενός εξελιγμένου τύπου προβάτου. Το γεγονός ότι έχουμε τρία ίδια υφάσματα στα οποία δεν υπάρχουν καθόλου πολύ κοντρές ίνες μπορεί να σημαίνει δύο πράγματα. Είτε ότι αυτό οφειλόταν στο είδος της προβιάς του ζώου, είτε ότι απομάκρυναν τις κοντρές τρίχες με το χέρι κρατώντας μόνο τις λεπτές. Το πρώτο φαίνεται πιθανότερο.

Η παρουσία αρχικής παρυφής σημαίνει πέραν πάσης αμφιβολίας ότι, τουλάχιστον, το ένα από αυτά τα υφάσματα είχε υφανθεί στον κάθετο αργαλειό με βάρη, που ήταν ο κύριος αργαλειός σε χρήση στην αρχαία Ελλάδα.

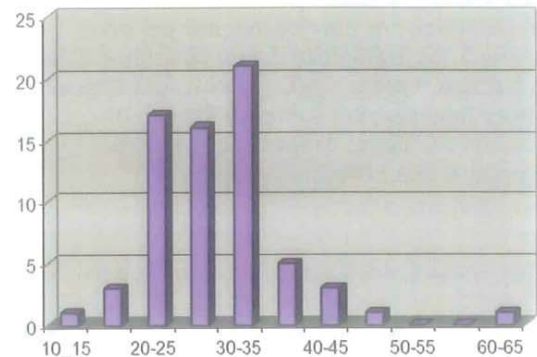
Υποσημειώσεις

¹ Οι αναλύσεις των οργανικών καταλοίπων πραγματοποιήθηκαν με την ευγενική χορηγία του ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου.

² Ryder, M.L. (1983) *Sheep and Man* London, Duckworth.

Εικόνα 77: Ιστόγραμμα της κατανομής των ινών του σπημονιού σε σχέση με την διάμετρό τους.

Εικόνα 79: Ιστόγραμμα της κατανομής των ινών του υφαιδιού σε σχέση με τη διάμετρό τους.

Τελετουργική προσφορά υφασμάτων και ενδυμάτων στον αιγαιακό χώρο της ύστερης Χαλκοκρατίας

Τίνα Μπολώτη

«[...] φέρε δῶρον Ἀθήνη,
ὃς κάλλιστος ἔνν ποικίλμασιν ἠδὲ μέγιστος,
ἀσπὴρ δ' ὦς ἀπέλαμπεν· ἔκειτο δὲ νεΐατος ἄλλων.
... ἠ δ' ἄρα πέπλον ἔλοῦσα Θεανῶ καλλιπάρηος
θῆκεν Ἀθηναίης ἐπὶ γούνασιν ἠκρόμοιο,
εὐχομένη δ' ἠράτο Διὸς κούρη μεγάληο»
(Ιλιάδα, Ζ 293-304)

Εισαγωγή

Ο περίτεχνος πέπλος από τη Σιδώνα, που η Εκάβη επέλεξε ως προσφορά στη θεά Αθηνά και παρέδωσε στην πρωθιέρεια Θεανῶ, για να τον μεταφέρει πομπικά στο ναό της θεάς στην Τροία, αποτελεί την παλαιότερη γραπτή μαρτυρία ανάθεσης ενδύματος σε θεότητα κατά τους ιστορικούς χρόνους. Η εν λόγω τελετουργία συναντάται σε πολλές περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου¹, σχετιζόμενη τόσο με γυναικείες όσο και ανδρικές θεότητες: προς τιμήν της Αθηνάς στην Αθήνα, στην Τεγέα και το Άργος, της Άρτεμις Βραυρωνίας επίσης στην Αθήνα², προς τιμήν της Ήρας στην Ολυμπία και στις Μυκίνες, στην Αρκαδία προς τιμήν της Δήμητρας Θεομοφόρου, στη Μαντίνεια προς τιμήν της Κόρης, στην Ήλιδα προς τιμήν του Ποσειδώνα, στη Σπάρτη προς τιμήν της Αώτιδος (Αρτέμιδος;) και προς τιμήν του Αμυκλαίου Απόλλωνα, και στη Μαγνησία της Μ. Ασίας προς τιμήν της Άρτεμις Λευκοφρυηνής³.

Η ύφανση του προς ανάθεση πέπλου δεν αποτελούσε μια απλή και συνήθη εργασία. Αντιθέτως, συνιστούσε τελετουργική πράξη που συμβόλιζε στην ουσία την ενότητα της πόλης-κράτους⁴. Στην Αθήνα την ύφανση του πέπλου που θα κάλυπτε το ξύλινο ξόανο της πολιούχου θεάς αναλάμβαναν να διεκπεραιώσουν, σε καθορισμένο χρονικό διάστημα, επίλεκτα κορίτσια της πόλης, οι Εργαστίναι. Όμιλος 16 γυναικών ήταν επιφορτισμένος στην Ολυμπία με την ύφανση του πέπλου που προσφερόταν ανά τετραετία στη Ήρα. Έργο γυναικών ήταν και στη Σπάρτη η ύφανση του πέπλου που ανετίθετο ετησίως στον Αμυκλαίο Απόλλωνα. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η διεκπεραίωση της εν λόγω τελετουργίας από γυναίκες σχετίζεται άμεσα και με το κοινωνικό δεδομένο του διαχωρισμού των εργασιών ανάμεσα στα δύο φύλα, αφού η ύφανση συνιστούσε παραδοσιακά μια κατεξοχήν γυναικεία απασχόληση. Ο χρόνος μάλιστα της τελετουργικής ύφανσης, σε Ολυμπία και Αθήνα, παραπέμπει και σε μία απαγόρευση (=ταμπού) που φαίνεται να μαρτυρείται στην ιταλιωτική και γερμανική παράδοση: στον αλληλοαποκλεισμό δηλαδή ύφανσης και γεωργικών εργασιών⁵.

Υφάσματα και ενδύματα συγκαταλέγονται μεταξύ των τελετουργικά προσφερόμενων τεχνημάτων και στον αιγαιακό χώρο της ύστερης Χαλκοκρατίας⁶. Η προσφορά πολύτιμων «δώρων»⁷ σε θεότητες λάμβανε χώρα είτε ευκαιριακά είτε θεσμοθετημένα,

Εικόνα 1: Ζεύγος MM III αναθηματικών εσθήτων (a-b) και ζωνών (c-d) από φαγεντιανή. Από το Ιερό Θησαυροφυλάκιο του ανακτόρου της Κνωσού.

στο πλαίσιο ενός ιερού, ημερολογιακά ρυθμισμένου, εορτολογίου, για την ύπαρξη του οποίου διαθέτουμε σαφείς μαρτυρίες από τα ανακτορικά αρχεία Γραμμικής Β των ανακτόρων Κνωσού και Πύλου⁸. Σημαντικά στοιχεία μας παρέχουν επιπρόσθετα οι σχετικές παραστάσεις σε τοιχογραφίες και στη σφραγιδογλυφία που οπτικοποιούν με τον τρόπο τους ποικίλα τελετουργικά δρώμενα εστιασμένα στο «ιερό» ένδυμα. Ωστόσο από τα ελάχιστα διασωθέντα πραγματικά ευρήματα της εποχής⁹, μόνο στο Ακρωτήρι έχουν εντοπιστεί έως σήμερα υφάσματα σε λατρευτική, ως φαίνεται, συνάφεια¹⁰. Από τη φύση τους οι ανωτέρω πηγές, που χαρακτηρίζονται από ανισομερή τοπική και χρονική κατανομή, εγείρουν πολλαπλά ερμηνευτικά ζητήματα. Η αδυναμία δε να χαράξουμε σαφή οριοθετική γραμμή ανάμεσα σε κοσμικό και ιερό, τόσο στενά διαπλεκόμενα μεταξύ τους κατά τους πρώιμους αυτούς χρόνους, επιτείνει το στοιχείο της υποκειμενικότητας κατά την ερμηνευτική τους

προσέγγιση.

Με αυτά στο νου, προχωρούμε εδώ στην εξέταση των διαθέσιμων μαρτυριών -εικονιστικών και πινακίδων Γραμμικής Β- κατά είδος και ανάλογα με την περιοχή προέλευσής τους (Κρήτη, Κυκλάδες, ηπειρωτική Ελλάδα).

Τα εικονιστικά δεδομένα Κρήτη

Το περίφημο μικρογραφικό ζεύγος των κνωσιακών MM III ομοιωμάτων εσθήτας καθώς και οι δύο συναφείς ζώνες, όλα από φαγεντιανή (εικ. 1), έχουν προφανώς αναθηματικό χαρακτήρα. Η εύρεσή τους μαζί με λατρευτικά αντικείμενα στο Ιερό Θησαυροφυλάκιο (Temple Repositories) του ανακτόρου¹¹ αποτελεί την πρωϊμότερη γνωστή, αν και έμμεση, μινωική μαρτυρία ανάθεσης ενδύματος σε θεότητα. Η επιλογή της απεικόνισης ανθισμένου κρόκου στα εν λόγω ομοιώματα, σε συστάδα, εντός πολυκάμπυλου πλαισίου, στις

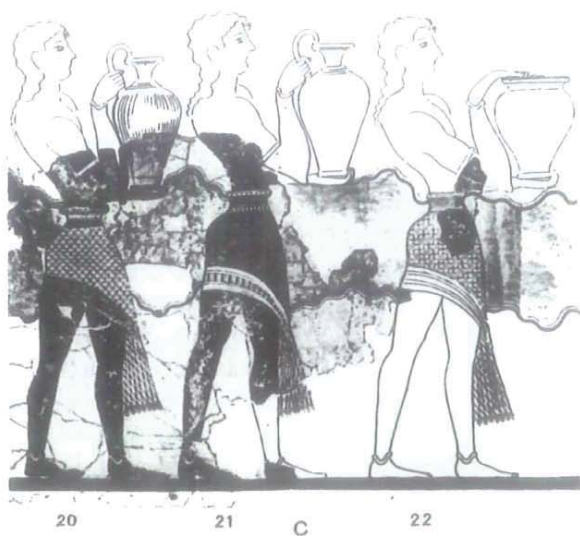
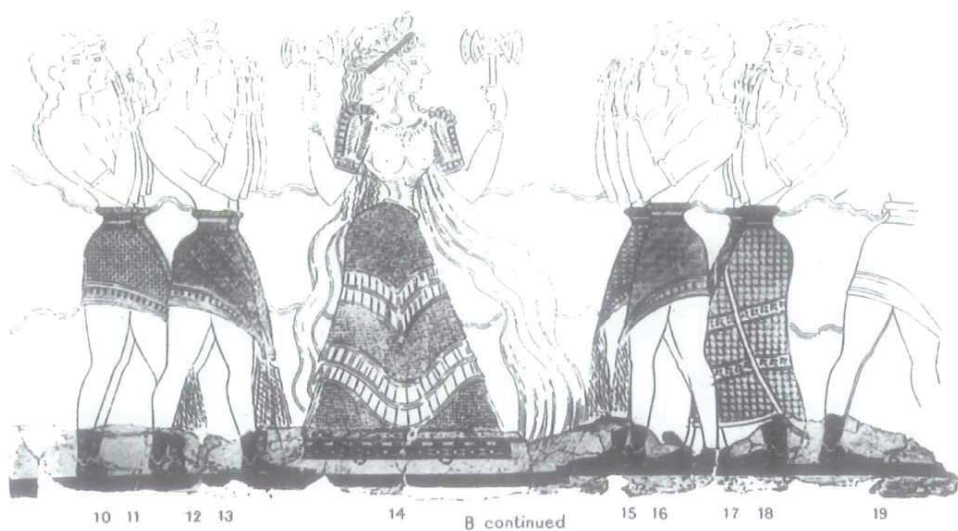
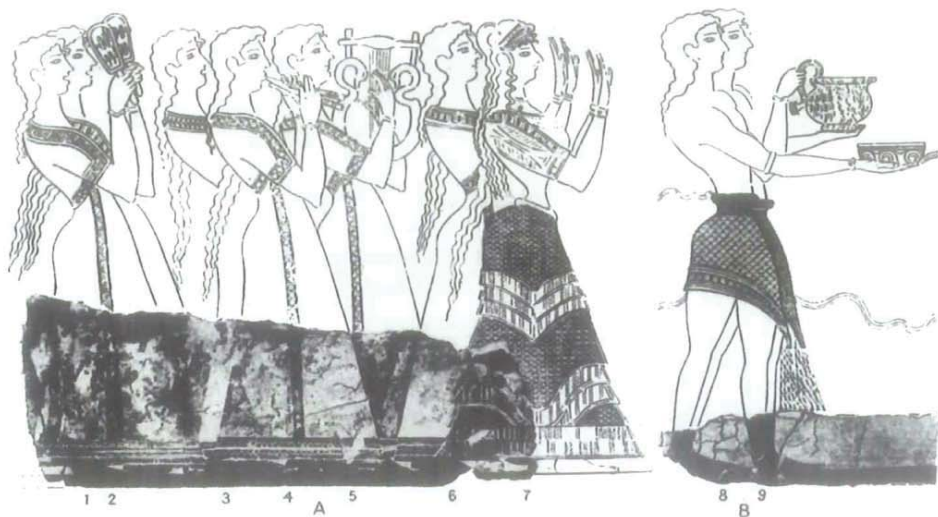
μακριές εσθίτες, και μεμονωμένων ανθέων στη μία από τις ζώνες, φαίνεται ότι δεν είναι καθόλου τυχαία¹². Η συλλογή και προσφορά κρόκων στην θεότητα συνιστούσε συνήθη λατρευτική πρακτική της εποχής, με διαφαινόμενο και έναν μυστικό διαβατήριο χαρακτήρα (rite de passage) όπως μαρτυρεί η τοιχογραφία των Κροκοσυλλεκτριών στην Ξεστή 3 του Ακρωτηρίου¹³ και η ανάλογης προφανώς θεματικής τοιχογραφία του Κροκοσυλλέκτη πιθήκου από την Κνωσό¹⁴, ενώ η ανάμνησή της φαίνεται να επιβιώνει στους ιστορικούς χρόνους με την προσφορά, κατά τα Παναθήναια, κροκόχρωμου πέπλου στην Αθηνά¹⁵. Στην περίπτωση των κνωσιακών ομοιωμάτων, εσθίτες και ζώνες, ως υποκατάστατα πραγματικών «ιερών ενδυμάτων», συμβολοποιούν τη σημαίνουσα πράξη της ανάθεσης υπομνηστικά, εις το διηνεκές, και μάλιστα από μία ανακτορική οπτική. Ο πλούσιος εικονιστικός τους διάκοσμος με κρόκους, μεστός περιεχομένου, θυμίζει τηρουμένων των αναλογιών, εκείνον του ενδύματος της «θεάς» από την Φυλακωπή (εικ. 14), που θα δούμε παρακάτω, αλλά και στο στενό περικόρμιο της συνοδευμένης από τον ιερό της γρύπα θεάς από τον πρώτο όροφο της Ξεστής 3 του Ακρωτηρίου (εικ. 15)¹⁶. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τα κροκοστόλιστα ομοιώματα της Κνωσού, υποβάλλει έντονα την ιδέα ανάθεσης στην θεότητα πραγματικών τέτοιων ενδυμάτων, τα οποία, σημειωτέον, φορούσαν στο Ακρωτήρι και οι αποκατασταθείσες λατρεύτριες από τον πρώτο πάλι όροφο της Ξεστής 3, οι οποίες εν πομπή μεταφέρουν άνθη προφανώς στη Μεγάλη Θεά της Φύσης¹⁷, αλλά και η κροκοσυλλέκτρια από το «άδυτο» του ισογείου, η οποία μεταφέρει στα ακροδάκτυλά της περιδέραιο με ψήφους από ορεία κρύσταλλο¹⁸ – και στις δύο περιπτώσεις κροκοστόλιστα είναι μόνο τα περικόρμια, κατ' αντιστοιχία προς εκείνο της θεάς, τονίζοντας έτσι και ενδυματολογικά τη στενή συνάφεια μαζί της, ειδικότερα στο πλαίσιο της συγκεκριμένης τελετής κροκοσυλλογής.

Εκτός από τις εσθίτες φαγεντιανής, με προσφορά υφάσματος σχετίζεται πιθανότατα και η ΥΜ ΙΙ¹⁹ τοιχογραφία του Πομπηκού Διαδρόμου του ανάκτορου της Κνωσού, σύμφωνα με μία νεότερη αποκατάστασή της από τον Χρ. Μπουλώτη²⁰. Ελάχιστα κομμάτια από την αρχική σύνθεση, ο θρησκευτικός χαρακτήρας της οποίας θεωρήθηκε αναμφισβήτητος, αποκαλύφθηκαν κατά χώραν, όταν εντοπίστηκε από τον Α. Evans το 1900.

Ο τελευταίος αποκατέστησε από τα θραύσματα μία ενιαία πομπή, σε δύο επάλληλες ζωφόρους, κατευθυνόμενη προς γυναικεία μορφή (εικ. 2), την οποία εξέλαβε ως θεότητα. Αντιθέτως, ο Μπουλώτης δέχεται μία μόνο ζωφόρο αποτελούμενη από ξεχωριστές σκηνές προσφορών. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται, στην αρχή σχεδόν του ανατολικού τοίχου του Διαδρόμου, που ξεκινά από το δυτικό πρόθυλο, η δεσπόζουσα γυναικεία μορφή, η οποία αποκαταστάθηκε να λαμβάνει μακρύ κροσσωτό ύφασμα από ανδρική μορφή (εικ. 3), και όχι να φέρει πολυάριθμες ταινίες κρεμώμενες ελεύθερα εκατέρωθεν του φορέματός της, όπως είχε προτείνει ο Evans. Εικονογραφικά, στον τρόπο που το εν λόγω μακρύ ύφασμα θα κρατιόταν από τον πρώτο πομπευτή, ανακαλούσε έντονα την αντίστοιχη τοιχογραφική παράσταση του νεαρού αγοριού από την Ξεστή 3 του Ακρωτηρίου (εικ. 18), που θα δούμε παρακάτω.

Απεικόνιση στιγμιότυπων μεταφοράς και προσφοράς «ιερού ενδύματος» μας παραδίδουν και ορισμένοι σφραγιδολίθοι και σφραγίσματα της ΥΜ Ι, στιγμιότυπα τα οποία θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν διαφορετικά, και ενδεχομένως διαδοχικά, όπως θα δούμε, στάδια μιας σημαίνουσας μινωικής τελετουργίας.

Μεταφορά ενδύματος θεωρήθηκε ότι απεικονίζεται σε έναν σφραγιδολίθο από στεατίτη, με προέλευση το ανάκτορο της Κνωσού (Αυλή του Λίθινου Στομίου), καθώς και σε δύο ΥΜ ΙΒ πύλινα σφραγίσματα, ένα από την Αγία Τριάδα και ένα από τη Ζάκρο — το τελευταίο από την ομάδα σφραγισμάτων που αποκαλύφθηκε το 1901 στην Οικία Α. Στον σφραγιδολίθο της Κνωσού (εικ. 4), μία γυναικεία μορφή σε έντονο βηματισμό στερεώνει διπλό πέλεκυ στον αριστερό της ώμο, ενώ με το δεξί της χέρι μεταφέρει ένδυμα. Ο Evans δημοσιεύοντας τον σφραγιδολίθο υποστήριξε ότι απεικονίζει την μινωική θεά με τον διπλό της πέλεκυ και ένα περίεργο αντικείμενο, το οποίο, κατά την άποψή του, θα πρέπει να αποτελούσε ένα είδος τελετουργικής αμφίεσης²¹. Στο σφράγισμα από την Αγία Τριάδα (εικ. 5) εμφανίζεται επίσης γυναικεία μορφή που στρέφει το κεφάλι της προς ένα παρόμοιο ένδυμα ανηρτημένο στην άκρη ραβδόσχημου ανάφορου, το οποίο στηρίζει στον ώμο της. Το ένδυμα εδώ είναι συγκριτικά μικρών διαστάσεων, ίσως λόγω των περιορισμών του διαθέσιμου σφραγιστικού πεδίου, όμως, με το λύγισμα της ράβδου, δίνεται η εντύπωση ότι

Εικόνα 2: Τοιχογραφία Πομπηϊκού Διαδρόμου του ανακτόρου της Κνωσού. Αποκατάσταση Α. Evans.

έχει ικανό βάρος²². Στο σφράγισμα, τέλος, από την Κάτω Ζάκρο²³ (εικ. 6) απεικονίζονται δύο ανδρικές, κατά τα φαινόμενα, μορφές, ντυμένες με ένα είδος τελετουργικού δερμάτινου ενδύματος, που μεταφέρουν πομπικά η μία διπλό πέλεκυ και η άλλη το «ιερό ένδυμα»²⁴, δηλαδή χωριστά τα δύο σημαίνοντα συμβολικά αντικείμενα τα οποία στον κνωσιακό σφραγιδόλιθο φέρονται, όπως είδαμε, από τη «θεά» (εικ. 4).

Στιγμιότυπα ενός άλλου σταδίου του λατρευτικού δρώμενου εκτυλίσσονται σε ένα αποσπασματικά σωζόμενο σφράγισμα από την Αγία Τριάδα και σε έναν φακοειδή σφραγιδόλιθο, που αποκαλύφθηκε κατά την διάρκεια καθαρισμών στην Οικία Δα των Μαλιών. Στο σφράγισμα της Αγίας Τριάδας²⁵ (εικ. 7), παρουσιάζεται η τελική(;) εναπόθεση, μετά την μεταφορά, ενός ενδύματος ανάλογου με τα προηγούμενα. Διακρίνονται δύο λάτρεις να το αναρτούν, ως «τρόπαιο», πάνω σε κάποιο στήριγμα, ενώ δύο άλλοι προσέρχονται για να συμμετάσχουν προφανώς κι αυτοί στη λατρευτική πράξη. Το ένδυμα εδώ φαίνεται να έχει σημαντικές διαστάσεις, να είναι φαρδύ και βαρύ, δίνοντας μάλιστα έντονα την εντύπωση ότι πρόκειται για δύο ενδύματα τοποθετημένα επάλληλα²⁶. Στον σφραγιδόλιθο από τα Μάλια (εικ. 8) παριστάνονται δύο πρόσωπα όρθια σε συμμετρική διάταξη να απλώνουν τα χέρια τους πάνω από κεντρικά εικονιζόμενο ένδυμα. Η μορφή αριστερά μοιάζει ανδρική, ενώ η άλλη, κάπως μεγαλύτερων διαστάσεων, είναι πιθανότατα γυναικεία, κατ' εκτίμηση του P. Demargne²⁷. Τα απλωμένα χέρια τους ίσως να μη σημαίνουν εδώ λατρεία του «ιερού ενδύματος», όπως θα νόμιζε κανείς εκ πρώτης όψεως, αλλά την παράδοσή του από το ένα πρόσωπο στο άλλο.

Στην καθισμένη σε χαμηλό πεσόο γυναίκα, που εικονίζεται σε σφραγιδόλιθο από την περιοχή της αρχαίας Κυδωνίας (εικ. 9), αναγνώρισε ο Evans, στην πρώτη δημοσίευσή του, την ίδια πάλι μινωϊκή θεά²⁸, θεωρώντας ότι οι εκατέρωθεν αυτής δύο άλλες γυναικείες μορφές, όντας υπηρετικές, τη βοηθούν να ντυθεί. Ερμηνεία παραπλήσια πρότεινε και ο P. Warren, ο οποίος εντάσσει μάλιστα την εν λόγω σκηνή στο πλαίσιο της τελετουργικής παρουσίας του ενδύματος στη θεότητα²⁹.

Όσον αφορά την αποτυπωμένη 251 φορές, πάνω σε πύλινα σφραγίσματα, τελετουργική σκηνή από την Αγία Τριάδα³⁰ (εικ. 10), στην οποία απεικονίζονται δύο ανδρικές μορφές, ντυμένες με το χαρακτηριστικό δερμάτινο ένδυμα, να βαδίζουν

πομπικά, εξερχόμενες από κάποιο κτίσμα (Ιερό;), οι απόψεις δίστανται σχετικά με το φερόμενο ένδυμα στον άνω κορμό της δεύτερης μορφής. Κατά τον Demargne, η μορφή αυτή μεταφέρει με κάθε επισιμότητα και σεβασμό την «ιερή ενδυμασία»³¹. Ο D. Levi, αντίθετα, πίστεψε ότι πρόκειται για θώρακα³², ενώ η C. Verlinden, διατυπώνοντας παραπλήσια άποψη, υποστήριξε την εκδοχή του επενδύτη/κάπα, που θα πρέπει, όπως θα δούμε και παρακάτω, να νοηθεί ως τμήμα στρατιωτικού εξοπλισμού μέλους της ανώτερης τάξης³³.

«Ιερές ενδυμασίες» θεωρήθηκε ακόμη ότι παρατίθενται, μεταξύ άλλων ιερών συμβόλων, σε μια σειρά σφραγιδών και σφραγισμάτων. Σε κρητικό φακοειδή σφραγιδόλιθο της συλλογής Γιαμαλάκη, της αρχόμενης ύστερης Χαλκοκρατίας, ο J. Borchhardt υποστήριξε αρχικά ότι παριστάνονται δύο κράνη εκατέρωθεν κίονα, για να υποθέσει αργότερα ότι απεικονίζονται αναθηματικά αντικείμενα σε Ιερό³⁴. Ο Γ. Κορρές, πάντως, θεωρεί ότι πρόκειται για ιερό κίονα, δηλωτικό της ιερότητας του υπονοούμενου αρχιτεκτονικού χώρου, εκατέρωθεν του οποίου απεικονίζονται δύο προσφερθείσες ιερές εσθήτες, αν και αυτές αποκλίνουν εικονογραφικά από τις συνήθως παριστανόμενες³⁵. Για τα τρία «ιερά» αντικείμενα που απεικονίζονται σε ΥΜ ΙΙΑ σφράγισμα δαχτυλιδιού από τον Αποθέτη των αρχείων (Archives Deposit) του ανακτόρου της Κνωσού και ερμηνεύονται συνήθως ως ιεροί κόμβοι μεταξύ δύο οκτώσχημων ασπίδων (εικ. 11)³⁶ ο Κορρές έχει διατυπώσει την άποψη ότι αποτελούν ομοίως «ιερές ενδυμασίες»³⁷. Τέσσερις συνολικά τέτοιοι ιεροί κόμβοι/εσθήτες απεικονίζονται εναλλάξ με οκτώσχημες ασπίδες και στο χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι από το Θολωτό τάφο Α των Αρχαίων (εικ. 12), ομοίως των ΥΜ ΙΙΑ χρόνων³⁸.

Για την προβληματική μας ιδιαίτερη μνεία χρίζει, τέλος, ένας διπλός χάλκινος πέλεκυς με εγχάρακτα σύμβολα στις δύο του όψεις (Α και Β) (εικ. 13) που παραδόθηκε στο Μουσείο Ηρακλείου, με δλωμένη προέλευση το ύψωμα Αϊ-Λιά Βορού (περιοχή Μεγάλης Βρύσης Μονοφατσίου Μεσαράς), όπου εντοπίστηκαν μεγάλες κυκλικές κατασκευές, πιθανώς θολωτοί τάφοι, κατά τον Ν. Πλάτωνα, αλλά και ερείπια άλλων κτηρίων³⁹. Στις δύο όψεις του πέλεκυ παριστάνονται ανά τρία συμβολικά αντικείμενα για τα οποία, εκτός της οκτώσχημης ασπίδας στο μέσον της όψης Α, έχουν προταθεί ποικίλες ερμηνείες. Ο Η.-G.

Εικόνα 3: Τμήμα τοιχογραφίας Πομπηϊκού Διαδρόμου του ανακτόρου της Κνωσού, στο οποίο η δεσπόζουσα γυναικεία μορφή λαμβάνει προσφερόμενο κομμάτι υφάσματος. Αποκατάσταση Χρ. Μπουλώτη.

Buchholz είχε χαρακτηρίσει ως «ιερό ένδυμα» το τρις παριστανόμενο και στις δύο όψεις του πέλεκου αντικείμενο⁴⁰, ήτοι: εκατέρωθεν της οκτώσχημης ασπίδας στην όψη Α και μεταξύ δύο άλλων ομοίων αντικειμένων στο μέσον της όψης Β. Ο T.E. Small υποστήριξε λανθασμένα ότι πρόκειται για ένοπλη ντυμένη μορφή⁴¹, ενώ ο Πλάτων, ο Κορρές και η P. Guida μίλησαν για «ιερό κόμβο»⁴². Όσον αφορά δε στα δύο όμοια αντικείμενα της όψης Β, εκατέρωθεν του υπό συζήτηση, ο Buchholz τα ερμήνευσε ως αγγεία με ελισσόμενα φίδια, ενώ ο Small ως πύργους ή πύλες πόλης. Την πιο εύλογη, ωστόσο, ερμηνεία των απεικονισμένων αντικειμένων σε αμφότερες τις όψεις του πέλεκου φαίνεται ότι πρότεινε η Verlinden, θεωρώντας ότι αποτελούν στην πραγματικότητα ένα είδος επενδύτη ή κάπας που θα μπορούσε να ανήκει ενδεχομένως στο

στρατιωτικό εξοπλισμό μελών των ανωτέρων τάξεων, ενώ, σε μια λογική αντιστοιχία, τα δύο όμοια αντικείμενα της όψης Β δεν είναι παρά φαρέτρες⁴³.

Κυκλάδες

Προσφορά υφάσματος ή ενδύματος σε καθισμένη γυναικεία μορφή - θεά ή ιέρεια - πιστεύεται σχεδόν ομόγνημα ότι απεικονίζεται σε ΥΚ ΙΑ τοιχογραφίες από τη Φυλακωπή και το Ακρωτήρι.

Σε μικρό δωμάτιο οικήματος (G 3: 6 και 7) της δεύτερης πόλης της Φυλακωπής, από το οποίο προέρχεται και η γνωστή ζωφόρος με τα χελιδονόψαρα, αποκαλύφθηκε μικρού μεγέθους τοιχογραφία (εικ. 14), σωζόμενη αποσπασματικά σε δύο μη συγκολλώμενα μεταξύ τους κομμάτια⁴⁴. Στο ένα εικονίζεται καθισμένη σε βράχο γυναικεία

μορφή, διατηρημένη περίπου από το στήθος ως τα γόνατα. Με το αριστερό της χέρι κρατά στο ύψος του στήθους μακρύ, πτυχωτό ύφασμα, γαλάζιου χρώματος, το οποίο φαίνεται να αγγίζει χαμηλά με το δεξί της. Με ψέλια στους καρπούς και βαμμένα νύχια, φορά μακριά φούστα, πλούσια διακοσμημένη με ζεύγους πτηνών, δηλωτικών ίσως της θεϊκής της υπόστασης, κατ' αναλογία των κρόκων στα φαγεντιανά ομοιώματα ενδυμάτων από τους Ιερούς Αποθέτες της Κνωσού (εικ. 1) αλλά και των κρόκων που κοσμούν το περικόρμιο της θεάς στη σκηνή της κροκοσυλλογής από τον πρώτο όροφο της Ξεστής 3 στο Ακρωτήρι (εικ. 15). Στο άλλο κομμάτι εικονίζεται μια όρθια γυναικεία μορφή, σωζόμενη κατά το ανώτερο τμήμα του κορμού, με περιδέραιο στο λαιμό δεμένο σε κόμπο στον αυχένα, η οποία σκύβει μπροστά προτείνοντας τα χέρια, σε τυπική στάση προσφοράς. Ας σημειωθεί ότι ο R. C. Bosanquet, δημοσιεύοντας τις τοιχογραφίες στο συλλογικό τόμο του 1904 με τα αποτελέσματα των ανασκαφών της Αγγλικής Σχολής στη Φυλακωπή⁴⁵, είχε εκλάβει την καθισμένη μορφή ως ανδρική, παρά το λευκό χρώμα του δέρματός της, θεωρώντας μάλιστα την πλούσια ένδυσή της δηλωτική βασιλικού ή υψηλόβαθμου εν γένει αξιώματος. Σε ένα τέτοιο ερμηνευτικό πλαίσιο, η όρθια μορφή φαινόταν υπηρετική ή υποτελής. Αναφερόμενος ειδικότερα ο Bosanquet στις ερμηνευτικές συζητήσεις που είχε γείρει το θέμα της παράστασης καταλήγει λέγοντας ότι στα ανοιχτά ερωτήματα θα μπορούσε να απαντήσει μόνο η μελλοντική ανακάλυψη μιας καλύτερα διατηρημένης εκδοχής της σκηνής. Και πράγματι, η τοιχογραφία της Φυλακωπής, που φαίνεται να απεικονίζει το τελικό στάδιο της τελετουργικής προσφοράς υφάσματος σε θεότητα ή στην εκπρόσωπό της ιέρεια, γίνεται επαρκέστερα κατανοητή στη συνάρτησή της με μια άλλη παρεμφερή τοιχογραφία, αυτή από το Ακρωτήρι.

Στον προθάλαμο του Δωματίου 1 της Οικίας Γυναικών του Ακρωτηρίου ανακαλύφθηκε η τοιχογραφική σύνθεση των Γυναικών, που ονομάτισε και το εν λόγω κτήριο⁴⁶ (εικ. 16). Στο βόρειο τοίχο του προθαλάμου εικονίζεται γυναικεία μορφή που, καθώς σκύβει προς τα δεξιά, κρέμεται το γυμνό της στήθος με τη θηλή ιδιαίτερα τονισμένη, δηλωτική ίσως περιόδου θηλασμού. Στο δεξί της χέρι κρατά στολιδωτή φούστα, παρόμοια με τη δική της, ενώ με το αριστερό της ακουμπάει κάτι που μόλις διακρίνεται στην παρυφή του

σωζόμενου τμήματος. Πρόκειται για το μπράτσο καθιστής, σύμφωνα με την αποκατάσταση της Ν. Μαρινάτου, γυναικείας μορφής⁴⁷, πάνω στο οποίο διακρίνεται κοντό μανίκι περικορμίου. Στην ίδια σκηνή συμμετέχει μία ακόμη λατρεύτρια, με ένδυση, κόμμωση και κόσμηση παρόμοιες με εκείνες της γυμνόστηθης του βόρειου τοίχου. Εικονίζεται στο νότιο τοίχο του προθαλάμου να βαδίζει προς τα ανατολικά, κρατώντας στα χέρια της κάτι που δυστυχώς έχει χαθεί. Κατά την Μαρινάτου η τοιχογραφία των Γυναικών αποτελεί τελετουργική σκηνή ένδυσης, στην οποία απεικονίζονται εορταστικά ενδεδυμένες γυναίκες που προσκομίζουν ενδύματα και στολίδια στην καθιστή γυναίκα. Η τελευταία αυτή έχει ερμηνευθεί ως η δέσποινα του σπιτιού αλλά και ως θεά⁴⁸, ενώ η Μαρινάτου τη θεώρησε ως ιέρεια που την ντύνουν και τη στολίζουν για κάποια τελετή⁴⁹.

Ύφασμα εικονίζεται στα χέρια δύο ακόμη μορφών σε μεστές συμβολισμών τοιχογραφικές συνθέσεις στην Ξεστή 3 του Ακρωτηρίου⁵⁰: η μία, γυναικεία, καλυπτόμενη μέχρι πάνω από το κεφάλι από αραχνούφαντο στικτό ύφασμα που κρατά με τα δύο της χέρια, απεικονιζόταν στο βόρειο τοίχο του ισογείου, στο λεγόμενο ιερό άδυτο (εικ. 17). Ανήκει στην ομάδα των αποκαλούμενων «λατρευτριών» που κινούνται προς τον επιστεφόμενο με ιερά κέρατα «βωμό», στον ανατολικό τοίχο του «αδύτου». Η δεύτερη μορφή είναι ένα νεαρό γυμνό αγόρι που στρέφει το κεφάλι πίσω, προς ένα μικρότερο αγόρι, ομοίως γυμνό, που από κοινού θα πρέπει να κοσμούσαν τον νότιο τοίχο του χώρου 3β, δυτικά του «αδύτου» (εικ. 18). Το μεγαλύτερο αγόρι, πρωταγωνιστής προφανώς της διαφαινόμενης ιεροπραξίας, κρατάει με τα δύο του χέρια μακρόστενο ύφασμα με διακοσμητικές ταινίες στις παρυφές του, αποτελώντας κατά τον Χρ. Ντούμα, ατύλιχτο ζώμα⁵¹. Τα δύο αγόρια, καθώς και ένα τρίτο, κινούνται προς έναν καθιστό ώριμο άνδρα, που εικονιζόταν κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του δυτικού τοίχου, και ο οποίος θα τελούσε την πρώτη τελετουργική ένδυση του προεξάρχοντος αγοριού με το ζώμα που αυτό μεταφέρει.

Οι σκηνές και των δύο τοιχογραφικών ενότητων από την περιοχή του «αδύτου» της Ξεστής 3 θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως διαβατήριες τελετές (rites de passage), δηλαδή τελετουργίες μύησης αγοριών και κοριτσιών που περνούσαν στο στάδιο της εφηβείας⁵². Το μεταβατικό αυτό στάδιο δηλώνουν, κατά την άποψη του Ντούμα

Εικόνα 4: Σχεδιαστική απόδοση σφραγιδόλιθου από στεατίτη, στον οποίο εικονίζεται γυναικεία μορφή να μεταφέρει εσθήτα και διπλό πέλεκυ στον ώμο. Από την Αυλή του Λίθινου Στομίου στο ανάκτορο της Κνωσού.

και άλλων⁵³, τα κουρεμένα κεφάλια τους, ενώ η έκταση ή ο τρόπος του κουρέματος θεωρούνται ως ενδεικτικά ηλικιακής βαθμίδας.

Από το Ακρωτήρι, τέλος, από το συγκρότημα Δ (δωμάτιο 18β)⁵⁴, προέρχεται και το πήλινο αποτύπωμα ενός κνωσιακού πιθανότατα σφραγιστικού δαχτυλιδιού, στο οποίο εικονίζεται ανδρική, ιερατική προφανώς μορφή, με «κροσσωτή χλαίνη» και στειλωμένο διπλό πέλεκυ στον ώμο (εικ. 19). Αν όμως δεχθούμε ότι η εν λόγω μορφή δεν φοράει αλλά μεταφέρει το ένδυμα, τότε η παράσταση του σφραγίσματος παραπέμπει ευθέως στον προαναφερθέντα σφραγιδόλιθο από το ανάκτορο της Κνωσού (εικ. 4), με τη βασική διαφορά ότι εκεί η μορφή, που κρατάει διπλό πέλεκυ και «ιερό ένδυμα», είναι γυναικεία.

Ηπειρωτική Ελλάδα

Εκτός από το πολυσυζητημένο ΥΕ ΙΙ χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι από τον θολωτό τάφο του Βαφειού και τρεις σφραγιδόλιθους από Άργος και Μυκήνες, που μπορούν να σχετιστούν έμμεσα με το θέμα της προσφοράς «ιερών ενδυμάτων»,

τα εικονιστικά δεδομένα από την πειρωτική Ελλάδα περιλαμβάνουν ένα εξαιρετικά σημαντικό σπάραγμα από την τοιχογραφική πομπή γυναικών του ανακτόρου της Τίρυνθας καθώς επίσης ένα δεύτερο, από λατρευτική προφανώς σύνθεση μικρής κλίμακας, που εντασσόταν στο τοιχογραφικό πρόγραμμα του ανακτόρου της Πύλου.

Στο μέσον της σφενδόνης του δαχτυλιδιού από το Βαφειό⁵⁵ (εικ. 20) εικονίζεται γυναικεία μορφή με στολιδωτή φούστα και τα χέρια υψωμένα σε κίνηση που μοιάζει χορευτική. Αριστερά της άνδρας, σχεδόν γυμνός, πατώντας σε βραχώδες έδαφος, σείει το ιερό δέντρο το οποίο φύεται πίσω από πιθόσχημο σκεύος. Στο δεξί άκρο της παράστασης οκτώσχημη ασπίδα, ακουμπισμένη λοξά στο έδαφος, και πάνω της τοποθετημένη μία «εσθήτα», εν είδει κόμβου, στερεωμένη με ξίφος, του οποίου διακρίνεται σαφώς το ελλειπσοειδές μήλο της λαβής – ένας συνδυασμός που παραπέμπει ευθέως στην εικονογραφία των χρυσών σφραγιστικών δαχτυλιδιών όπου οκτώσχημες ασπίδες και «εσθήτες» παρατίθενται εναλλάξ (εικ. 12). Τέλος, στο άνω τμήμα του εικονιστικού πεδίου παρίσταται

διπλός πέλεκυς σε συνδυασμό με «ιερό κόμβο», κι ακόμη κλαδί και μία χρυσαλλίδα⁵⁶.

Μολονότι έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η κεντρική μορφή εικονίζει θεότητα τη στιγμή της επιφάνειάς της, η Ν. Βασιλικού θεωρεί πιθανότερο να πρόκειται για ιέρεια η οποία ενδεχομένως θα ενδυθεί την τελετουργική εσθήτα για μία ειδική ιεροπραξία⁵⁷. Με το τράνταγμα του δέντρου, που συμβολίζει τις ζωοδότρες δυνάμεις της γης, θα ξυπνήσει τη θεότητα παρακινώντας την να φανερωθεί. Στο πλαίσιο αυτό, η τελετουργική ενδυμασία, αποτελούμενη από ασπίδα, εσθήτα και ξίφος, με εικαζόμενο πολεμικό χαρακτήρα -ως μια ενδεχομένως από τις υποστάσεις των προελληνικών βλαστικών θεοτήτων- είναι πιθανό να αποτελούσε αφιέρωμα, είτε στο σύνολο της είτε στα επιμέρους της στοιχεία. Διαφορετική είναι η ερμηνευτική πρόταση της Verlinden, που ναι μεν συμφωνεί με τον τελετουργικό χαρακτήρα της σκηνής, πιστεύει όμως ότι η νεαρή αντρική μορφή παριστάνει κάποιον «πρίγκιπα» προετοιμαζόμενο για κυνήγι ή πόλεμο, όπως δηλώνουν τα εικονιζόμενα όπλα: με τη δραστική συμμετοχή του στο δρώμενο θα αποσκοπούσε στη θεϊκή προστασία με τη μεσολάβηση της μεγάλης ιέρειας, η οποία προσέλκυε χορεύοντας την προσοχή της θεότητας⁵⁸.

«Ιερό ένδυμα», όμοιο μορφολογικά με τις σφραγιδογλυφικές απεικονίσεις του που είδαμε ως εδώ, απαντά σε συμμετρική διάταξη σε δύο σφραγιδόλιθους από την περιοχή του Ηραίου του Άργους, και μάλιστα σε συνδυασμό με τυπικά ιερά σύμβολα. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει, αν μη τι άλλο, τον ιερό/αναθηματικό του χαρακτήρα: στον φακοειδή YE I-II σφραγιδόλιθο, τον οποίο αγόρασε ο H. Schliemann από χωρικούς με τη διαβεβαίωση ότι βρέθηκε κοντά στο Ηραίο, δύο «ιερά ενδύματα» πλαισιώνουν βουκράνιο, πάνω από το οποίο εμφανίζεται ανεστραμμένος διπλός πέλεκυς⁵⁹ (εικ. 21), ενώ «ιερό ένδυμα» εικονίζεται, όπως υποστηρίζει ο Κορρές⁶⁰, και στον χρυσόδετο YE IIIA αμυγδαλοειδή σφραγιδόλιθο (EAM Αθηνών 5588), για την παράσταση του οποίου όμως έχουν προταθεί ποικίλες ερμηνείες.

Αλλά και σε φακοειδή σφραγιδόλιθο από τον θαλαμωτό τάφο 11 των Μυκηνών⁶¹ απεικονίζεται, κατά την άποψη πάλι του Κορρέ, μάλλον «ιερή ενδυμασία» (εικ. 22). Πιθανότερα όμως παρίσταται ιερός κόμβος, μαζί με λιοντάρι, η κεφαλή του οποίου αποδίδεται κατ' ενώπιον. Ο συνδυασμός των δύο μοτίβων θα μπορούσε να σημαίνει εδώ

ότι το «ιερό ένδυμα» (ή «ιερός κόμβος»), που έχει ήδη αναθεθεί, φυλάσσεται από το αποτροπαϊκού χαρακτήρα λιοντάρι⁶².

Σαφή ωστόσο εικονογραφική μαρτυρία για τη μεταφορά και/ή προσφορά υφάσματος παρέχει το σπάραγμα 103 από την YE IIIB τοιχογραφία της πομπής γυναικών του ανακτόρου της Τίρυνθας⁶³. Σε αυτό αναγνώρισε ο Μπουλώτης και συμπλήρωσε σχεδιαστικά την παλάμη γυναικείας μορφής που μεταφέρει γυναικείο ειδώλιο μαζί με μακρύ, πτυχωτό, γαλάζιο ύφασμα, περασμένο γύρω από τον αντίχειρα της⁶⁴ (εικ. 23). Από αντίστοιχη θεματική φαίνεται να προέρχεται και το σπάραγμα τοιχογραφίας (3 H 23) από το ανάκτορο της Πύλου⁶⁵, ομοίως των YE IIIB χρόνων, το οποίο εικονίζει καθιστή γυναίκα που κρατά με τα δυο της χέρια (το ένα λυγισμένο στον αγκώνα ενώ το άλλο απλωμένο προς τα κάτω) δέσμη σκουρόχρωμων λεπτών λωρίδων, τις οποίες η Lang ερμήνευσε ως μίσχους ανθέων⁶⁶ (εικ. 24). Συγκρίσεις όμως του εν λόγω θραύσματος με την YK IA τοιχογραφία από τη Φυλακωπή (εικ. 14) και το σπάραγμα από την πομπή της Τίρυνθας (εικ. 23) συνηγορούν μάλλον υπέρ της εκδοχής ενός πτυχωτού υφάσματος στο πλαίσιο κάποιου δρώμενου.

Οι τελετουργικές πομπές γυναικών, έστω και αποκλίνουσες μεταξύ τους στα επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία, απαντούν σε όλα τα μυκηναικά ανακτορικά κέντρα (Μυκίνες, Τίρυνθα, Πύλος, Θήβα). Σύμφωνα με τον Μπουλώτη μάλιστα, η αποκλειστική συμμετοχή γυναικών σε συνδυασμό με το είδος και τη διαφαινόμενη κοινότητα των πομπικά μεταφερόμενων αντικειμένων (ελεφάντινες πυξίδες, πολύτιμα αγγεία, περιδέραια, άνθη) καθώς επίσης γυναικείου ειδωλίου και υφάσματος, που ο ίδιος πρότεινε για την περίπτωση της Τίρυνθας, "υποβάλλουν την ιδέα μίας σημαίνουσας διατοπικής γιορτής του μυκηναικού εορτολογίου προς τιμήν γυναικείας προφανώς θεότητας -γιορτή ασφαλώς ανοιξιάτικη, αν κρίνουμε από τα προσφερόμενα κρίνα και τα άγρια ρόδα στις πομπές τουλάχιστον Θήβας και Πύλου"⁶⁷.

Οι μαρτυρίες της Γραμμικής Β

Στο εικονιστικό πολύπτυχο για τη συμβολική χρήση υφασμάτων και ενδυμάτων που είδαμε εν συντομία προστίθενται κάποιες ρητές μαρτυρίες πινακίδων Γραμμικής Β, από τα αρχεία κυρίως της Κνωσού και της Πύλου⁶⁸, με σχετικές ανακτορικές προσφορές

σε αντρικές και γυναικείες θεότητες. Στις εν λόγω πινακίδες καταγράφονται συγκεκριμένα υφάσματα, των τύπων που δηλώνονται με τα ιδεογράμματα *146 και *166+WE –το δεύτερο αυτό σε μορφή συμπλέγματος ερμηνευόμενου ως συντομογραφία του περιληπτικού ονόματος wehanos (=εανός).

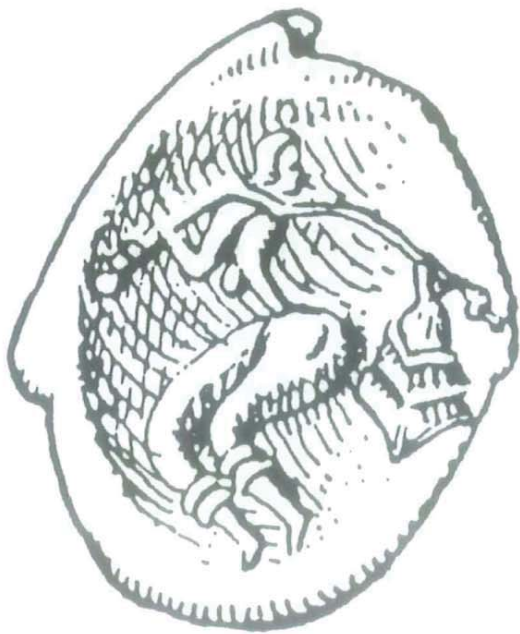
Στην Κνωσό ο τύπος *166+WE προσφέρεται σε μεγάλη αριθμητικά ποσότητα (πιθανόν 22 τεμάχια) στην Πότνια του Λαβυρίνθου (da-ru₂-ri-to-jo ro-ti-ni-ja) κατά τον μήνα a-ka-[ ]-jo-jo, όπως μαρτυρείται στην πινακίδα ΚΝ Οα 745 [+] 7374⁶⁹. Το σχετικό συμπλεγματικό ιδεόγραμμα συνοδεύεται πρόσθετα εδώ από την βραχυγραφία ri που αντιπροσωπεύει ακροφωνικά τη λέξη ri-ta/λίτα, λινάρι, ή ri-no/λίνον, λινό.

Στον Enosidao -πιθανότατα ένα άλλο λατρευτικό όνομα του Ποσειδώνα- προσφέρονται δύο τουλάχιστον υφάσματα *146, πράξη που καταγράφεται στην πινακίδα ΚΝ Μ 719⁷⁰. Προσφερόμενο ύφασμα του ίδιου τύπου *146 καταχωρίζεται και στην κνωσιακή πινακίδα ΚΝ Μ 729, σχετιζόμενο ενδεχομένως με την Πότνια⁷¹.

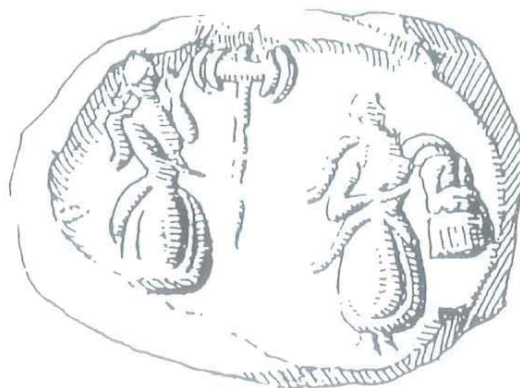
Στην Πύλο τώρα, στην πινακίδα ΡΥ Οα 1413 καταγράφεται μεταφορά υφασμάτων, των τύπων *146 και *166+WE, σε Ιερό(:) της τοποθεσίας ro-u-si-jo a-ko-ro⁷². Η εν λόγω τοποθεσία, γνωστή και από τις αποστολές σε αυτήν αρωματικού ελαίου (βλ. πινακίδες ΡΥ Fr 1220⁷³ και ΡΥ Fr 1226⁷⁴), μολονότι φαίνεται και η ίδια ως παραγωγός και αποστολέας υφασμάτων στο ανάκτορο της Πύλου για κάλυψη «φορολογικών» υποχρεώσεων, δέχεται, με τη σειρά της, για θρησκευτικούς λόγους, υφάσματα από το τελευταίο.

Προσφορά υφασμάτων μαρτυρείται σε δύο ακόμη πυλιακές πινακίδες, στις ΡΥ Un 853 [+]869 [+]870 [+]876⁷⁵ και στην ΡΥ Un 6⁷⁶. Στην πρώτη από αυτές αποδέκτης των 18 τεμαχίων υφάσματος του τύπου *146 είναι σαφώς ο Ποσειδώνας, ενώ στη δεύτερη, όπου εμφανίζεται και ο Ποσειδώνας, αποδέκτρια 37 τεμαχίων του τύπου πάλι *146 καθώς επίσης αδιάνγνωστου αριθμού υφασμάτων του τύπου *166+WE είναι η re-re-*82, θεότητα που απαντά και στην περίφημη πινακίδα ΡΥ Τη 316⁷⁷. Να σημειωθεί ότι και στις δύο προαναφερθείσες πινακίδες οι θεότητες, εκτός από έτοιμα υφάσματα, δέχονται, με την ίδια εορταστική(:) αφορμή, και ποσότητες μαλλιού.

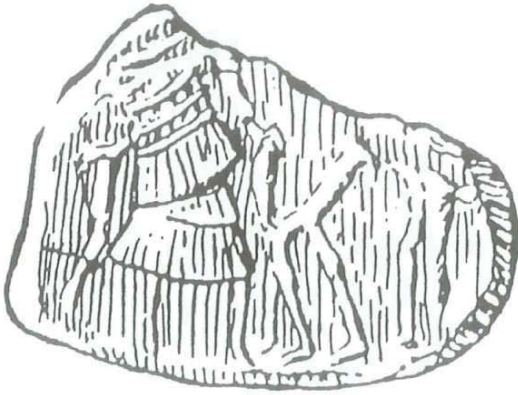
Οι εν λόγω αποδόσεις μαλλιού από την κεντρική εξουσία σε Ιερά ανακινούν το περίπλοκο ζήτημα που τέθηκε κυρίως με τη σειρά Of των

Εικόνα 5: Σχεδιαστική απόδοση σφραγίσματος στο οποίο εικονίζεται γυναικεία μορφή να στρέφει το κεφάλι της προς ένδυμα ανηρτημένο στην άκρη μιας μακριάς ράβδου. Από την Αγία Τριάδα.

Εικόνα 6: Σχεδιαστική απόδοση σφραγίσματος με δύο ανδρικές(:) μορφές να μεταφέρουν διπλό πέλεκυ και «ιερό ένδυμα». Από την Οικία Α στην Κάτω Ζάκρο.

Εικόνα 7: Σχεδιαστική απόδοση αποσπασματικά σωζόμενου σφραγίσματος με δύο πρόσωπα να αναρτούν ένδυμα σε στήριγμα, προς το οποίο κατευθύνονται δύο ακόμη μορφές. Από την Αγία Τριάδα.

Εικόνα 8: Φακοειδής σφραγιδόλιθος με δύο μορφές να απλώνουν τα χέρια τους πάνω από ένδυμα. Από την Οικία Δα των Μαλιών.

πινακίδων της Θήβας, όπου ποσότητες αυτής της πρώτης ύλης αποστέλλονται στον wo-ko (=οίκο) της Πότνιας. Αν πράγματι εδώ η λέξη οίκος, συνδυαζόμενη και με την ονομαστική κάτοχό του, δηλαδή την Πότνια, έχει πράγματι όπως υποστηρίχθηκε, την έννοια του «Ιερού»⁷⁸, τότε οι αποστελλόμενες ποσότητες μαλλιού, κατ' αντιστοιχία με τα πυλιακά δεδομένα, θα έπαιρναν κάλλιστα τον χαρακτήρα της προσφοράς. Δεν θα ήταν ίσως παράτολμο να υποθέσουμε ότι, σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το προσφερόμενο μαλλί προοριζόταν για την κατασκευή «ιερών» υφασμάτων αλλά και του ίδιου του ενδύματος της θεότητας, η τελετουργική ύφανση του οποίου θα γινόταν στο Ιερό. Έτσι, για παράδειγμα, θα μπορούσε να βοηθεί η καταγεγραμμένη στην πινακίδα TH Of 34 παράδοση μαλλιού σε μία a-ra-ka-te-ja και μία a-ri-qi-ro -μία μονάδα «παλαιού» μαλλιού και τρεις μονάδες «νέου» αντιστοιχώς. Την υπόθεση νομιμοποιεί πρόσθετα η ερμηνεία της a-ri-qi-ro (= αμφιπόλος), που υποστήριξε ο J. Chadwick, ως μέλους του ιερατείου⁷⁹, ενώ δεν την καταρρίπτει η άποψη του J. Killen που θέλει την a-ra-ka-te-ja και την a-ri-qi-ro ως απλές εργάτριες, στους κόλπους όμως Ιερού⁸⁰. Με την άποψη του Killen συγκλίνει και η I. Τζαχίλη, η οποία θεωρεί ότι πρόκειται για δύο τεχνίτρες σε παραπληρωματική εργασία, με την πρώτη δηλαδή να ξαίνει το μαλλί και να γνέθει ίσως το υφάδι και τη δεύτερη να γνέθει το στημόνι⁸¹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προβληματική μας σχετικά με την εμπλοκή υφασμάτων σε ιεροπραξίες παρουσιάζει το πολυσυζητημένο, άπαξ παραδιδόμενο, wa-na-so-i-to-no-e-ke-te-ri-jo της πυλιακής πινακίδας PY Fr 1222⁸² -μία εκ των πινακίδων στις οποίες καταχωρίζονται ποσότητες αρωματικού λαδιού προσφερόμενου, επί το πλείστον, σε θεότητες. Μετά το wa-na-so-i-to-no-e-ke-te-ri-jo, στην εν λόγω πινακίδα, έχουν σημειωθεί κατά σειρά α) ιδεόγραμμα του ελαίου και η προσδιοριστική βραχυγραφία ra (νοούμενη εδώ ως αρχική συλλαβή του επιθέτου ra-ko-we = σφακόφεν), β) ιδεόγραμμα δηλωτικό μονάδας μέτρησης και γ) σημείο δηλωτικό της ποσότητας.

Παρά τη διάσταση των απόψεων, όλοι σχεδόν οι ερευνητές θεώρησαν την επίμαχη λέξη to-no-e-ke-te-ri-jo ως σύνθετη, από τις λέξεις to-no και e-ke-te-ri-jo, δεχόμενοι οι περισσότεροι ότι βρίσκεται σε πτώση δοτική ενικού αριθμού και δηλώνει θρησκευτική εορτή, στο πλαίσιο

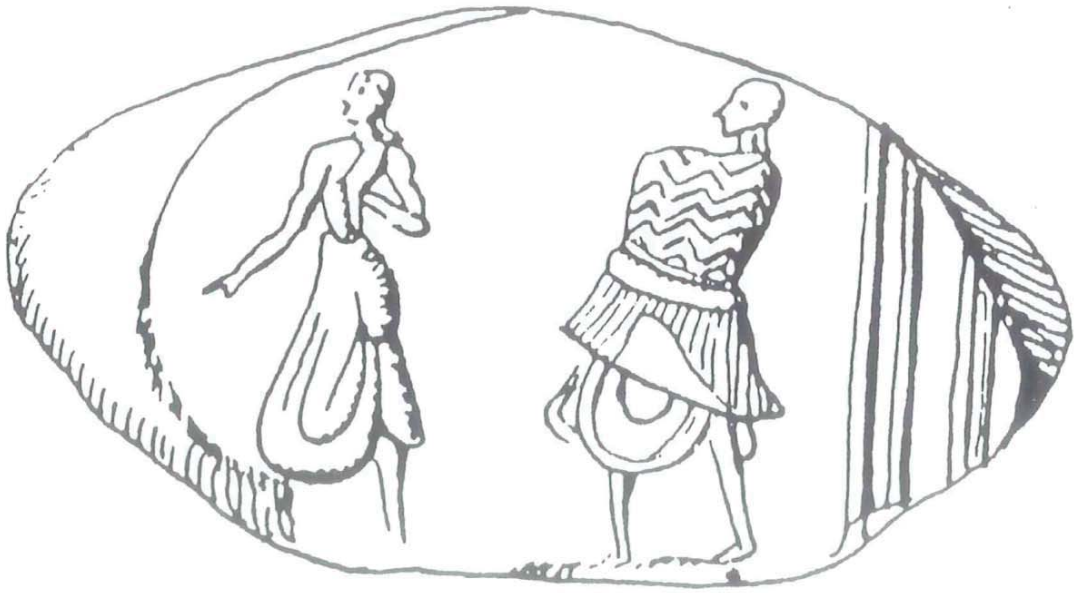
Εικόνα 9: Σχεδιαστική απόδοση σφραγιδόλιθου με καθιστή γυναικεία μορφή και δύο άλλες εκατέρωθεν που τη βοηθούν, κατά τα φαινόμενα, να ντυθεί. Από γειτονική στην αρχαία Κυδωνία (Χανιά) περιοχή.

της οποίας προσφέρθηκε το αρωματικό έλαιο⁸³. Ανασκευάζοντας τις μέχρι των ημερών του προταθείσες ερμηνείες ο Ι. Προμπονάς προχώρησε, στο πλαίσιο της διδακτορικής του διατριβής, σε νέα ερμηνεία της λέξης *to-no-e-ke-te-ri-jo*, θεωρώντας ως πρώτο συνθετικό της τη λέξη *to-no* (θρόνον, θρόνον = πεποικιλμένο ένδυμα) και τη λέξη *e-ke-te-ri-jo* (= ελκτήριο) ως δεύτερο, ερμηνεία η οποία μοιάζει να είναι η πλέον εύλογη⁸⁴. Μετέγραψε και ερμήνευσε το *wa-na-so-i to-no-e-ke-te-ri-jo* ως *Φανάσσοιιν* (δοτική δαικού του άνασσα) *Θορνοελκτηρίοις* = *Θορνοελκτηρίοις* (δοτική πληθυντικού), για να διαβάσει, τελικά, την πινακίδα ως εξής: «εις τας δύο θεάς κατά την εορτή των Θορνοελκτηρίων (δίνεται ή αναλώθηκε) έλαιο αρωματισμένο με ελελίφασκο, λίτρα δύο». Θεώρησε μάλιστα ότι η λέξη *to-no-e-ke-te-ri-jo* δηλώνει γιορτή, τον λατρευτικό πυρήνα της οποίας αποτελούσε η τελετουργική μεταφορά και προσφορά περιτέχνου πέπλου (=θρόνον) σε δύο θεότητες, που, κατά τον ίδιο, είναι πιθανότατα η Δήμητρα και η Κόρη⁸⁵. Η άποψή του, εκτός από τα φιλολογικά τεκμήρια, βρίσκει πρόσθετα

εικονογραφικό έρεισμα στο περίφημο ελεφάντινο σύμπλεγμα από το ανάκτορο των Μυκηνών⁸⁶ που εικονίζει δύο γυναίκες προφανώς τροφούς του μικρού αγοριού που στηρίζεται στα πόδια τους, καλυπτόμενες στους ώμους από κοινό μακρόστενο ύφασμα (εικ. 25). Σημειωτέον ότι ο ανασκαφέας A. Wace, στη δημοσίευση του συμπλέγματος που, όπως και η πινακίδα PY Fr 1222, χρονολογείται στον 13^{ου} αι. π.Χ., υπέθεσε ομοίως ότι οι δύο γυναικείες μορφές απεικονίζουν πιθανόν τη Δήμητρα και την Κόρη⁸⁷.

Σύνθεση δεδομένων

Διαπιστώσαμε μέχρις εδώ ότι η τελετουργική προσφορά υφασμάτων και ενδυμάτων κατά την αιγαιακή ύστερη Χαλκοκρατία συνιστά θέμα περίπλοκο από ερμηνευτική άποψη. Το διαθέσιμο εικονιστικό υλικό ναι μεν παρέχει σημαντικές και ποικίλες ενδείξεις, ωστόσο την αδιαμφισβήτητη μαρτυρία για την προσφορά τέτοιου είδους τέχνερων σε θεότητες διασώζουν, όπως είδαμε, οι πινακίδες Γραμμικής Β από Κνωσό κυρίως και Πύλο.

Εικόνα 10: Σχεδιαστική απόδοση σφραγίσματος με δύο μορφές, η μία εκ των οποίων φέρει στον άνω κορμό της «ένδυμα», να εξέρχονται από κάποιο χώρο (ιερό;). Από την Αγία Τριάδα.

Η διασπορά του διαθέσιμου εικονιστικού υλικού σε διάφορους τόπους, χρονικούς ορίζοντες και αρχιτεκτονικούς χώρους δεν μας επιτρέπει να χαράξουμε έναν ερμηνευτικά κοινό παρανομαστή, πολύ λιγότερο αφού θα πρέπει να συνυπολογίζουμε κάθε φορά τον παράγοντα των τοπικών ιδιαιτεροτήτων αλλά και την ποικιλότητα των αφορμών για ανάθεση υφασμάτων και ενδυμάτων. Έχουμε να κάνουμε δηλαδή με έναν ανοιχτό θεματικό κύκλο ο οποίος, στις σωζόμενες παραλλαγές του, καλύπτει γεωγραφικά την Κρήτη, τις Κυκλάδες και την ηπειρωτική Ελλάδα, σε διαφορετικές χρονικές βαθμίδες της ύστερης Χαλκοκρατίας και με τις σχετικές μαρτυρίες να προέρχονται από ετερόκλητα οικιστικά σύνολα (ανάκτορα, οικίες, ιερά). Ο χώρος είναι ασφαλώς μια παράμετρος που θα πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη σε κάθε ερμηνευτική προσέγγιση, καθώς όλες οι ενδείξεις συγκλίνουν στο ότι η επιλογή των όποιων παραστάσεων για τη διακόσμησή του, και ιδίως αυτών με θρησκευτικό ή με διαφαινόμενο θρησκευτικό χαρακτήρα, δεν γινόταν τυχαία αλλά με βάση μια αμφίδρομη αιτιότητα και με συγκεκριμένους σημειοδοτικούς στόχους. Παρόμοια προβληματική, τηρουμένων των αναλογιών, αφορά και τα μικρά φορητά αντικείμενα με ανάλογη

θεματική, και δη παραστάσεις μεταφοράς ή προσφοράς ενδυμάτων, καθώς σαφώς διαφορετική είναι η λειτουργία μιας παράστασης πάνω σε άκρως προσωπικά αντικείμενα, όπως τα σφραγιστικά δαχτυλίδια και οι σφραγίδες.

Με τα παραπάνω στο νου, επέλεξα να σταθούμε εδώ σε δύο από τα κύρια ζητήματα που άπτονται ερμηνευτικά του πυρήνα του θέματός μας και τα οποία συναρτώνται εν πολλοίς μεταξύ τους:

1. Οι αποστολείς και οι αποδέκτες των προσφερόμενων υφασμάτων και ενδυμάτων - Το τελικό στάδιο της προσφοράς
2. Η «διαχείριση» των πολύτιμων προσφορών

1. Οι αποστολείς και οι αποδέκτες των προσφερόμενων υφασμάτων και ενδυμάτων - Το τελικό στάδιο της προσφοράς

Μελετώντας ο P. Warren τις μινωικές κυρίως σφραγιστικές παραστάσεις που σχετίζονται με δρώμενα του «ερού ενδύματος» και συνυπολογίζοντας τα συναφή αρχαιολογικά, εικονιστικά και επιγραφικά δεδομένα από ολόκληρο τον αιγαιακό χώρο της ύστερης Χαλκοκρατίας, προχώρησε στην αποκατάσταση μιας τελετουργίας αρθρωμένης σε τέσσερα διαδοχικά στάδια⁸⁸.

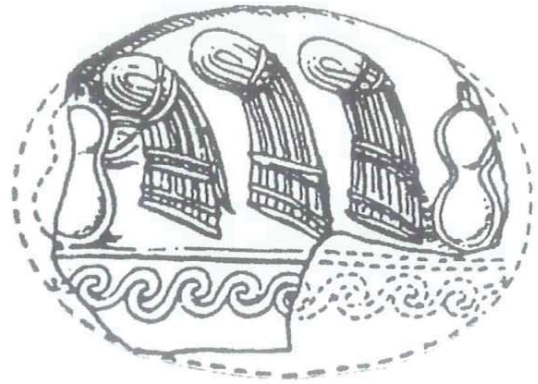
Στο πρώτο περιέλαβε την προετοιμασία, ήτοι

την ύφανση, τη βαφή και την κέντηση του «ιερού ενδύματος». Ειδικότερα για την ύφανση θεώρησε εύλογα ότι αυτή θα μπορούσε να γινόταν σε χώρους που απέδωσαν πολυάριθμες αγνύθες. Τέτοιοι χώροι είναι, λόγου χάριν, οι αποθήκες υφαντικών βαρών του ανακτόρου (τα «Υπόγεια των Υφαντικών Βαρών»), αλλά και το ΥΜ ΙΒ κτίριο στην περιοχή του Στρωματογραφικού Μουσείου, όπου αποκαλύφθηκαν υφαντικά βάρη, περισσότερα από 400 και 80 αντίστοιχα, και μάλιστα μαζί με λατρευτικά σκεύη.

Σε ένα δεύτερο στάδιο κατέταξε ο Warren την πομπική μεταφορά του ενδύματος στο Ιερό, όπως συνάγεται από τις σκηνές των σφραγισμάτων Αγίας Τριάδας (εικ. 5) και Ζάκρου (εικ. 6) αλλά και από τον φακοειδή σφραγιδόλιθο της Κνωσού (εικ. 4). Για το δεύτερο αυτό στάδιο διαθέτουμε ενδεχομένως από τους χρόνους της αχαϊκής κυριαρχίας της Κρήτης και μια έμμεση επιγραφική ένδειξη: πρόκειται για τον θρησκευτικό όρο *te-o-ro-ri-ja* (= θεοφορία) που απαντάται σε πινακίδες Γραμμικής Β από την Κνωσό και που, όπως υποστηρίχθηκε πειστικά από τον S. Hiller⁸⁹, υποδηλώνει τη μεταφορά, σε εορταστική πομπή, μιας λατρευτικής «εικόνας», μαζί πιθανότατα με ύφασμα για αφιέρωση ή άλλη λατρευτική χρήση – άποψη η οποία φαίνεται να ενισχύεται εικονογραφικά από το τοιχογραφικό σπάραγμα αρ. 103 της πομπής γυναικών από το ανάκτορο της Τίρυνθας (εικ. 23), όπως αυτό ταυτίστηκε και αποκαταστάθηκε από τον Μπουλώτη⁹⁰.

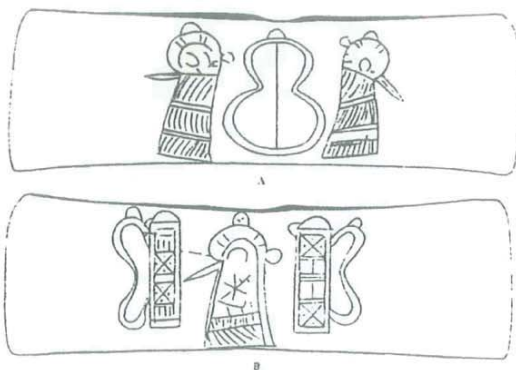
Η παρουσίαση/προσφορά του ενδύματος εντάχθηκε σε ένα τρίτο στάδιο της τελετουργικής ακολουθίας. Ο Warren παραπέμπει χαρακτηριστικά στη σκηνή του σφραγιδόλιθου από τα Χανιά, με την καθισμένη γυναικεία μορφή που τύννεται, κατά τα φαινόμενα, με τη βοήθεια δύο ακολούθων ή υπηρετικών μορφών (εικ. 9), αλλά και στην τοιχογραφία των Γυναικών από την ομώνυμη οικία στο Ακρωτήρι (εικ. 16). Στο ίδιο στάδιο, αν και με διαφορετική αφηγηματικότητα και νοηματική χροιά, θα εντάσσαμε επίσης την τοιχογραφία της Φυλακωπής, όπου καθιστή γυναικεία μορφή κρατά πτυχωτό ύφασμα (εικ. 14), το εικονογραφικά συναφές θραύσμα από την μικρής κλίμακας τοιχογραφία της Πύλου (εικ. 24), αλλά και το σχετικό στιγμιότυπο της πομπής της Κνωσού, αν δεχθούμε την αποκατάσταση του Μπουλώτη, σύμφωνα με την οποία νεαρός πομπευτής προσφέρει μακρύ κροσσωτό ύφασμα

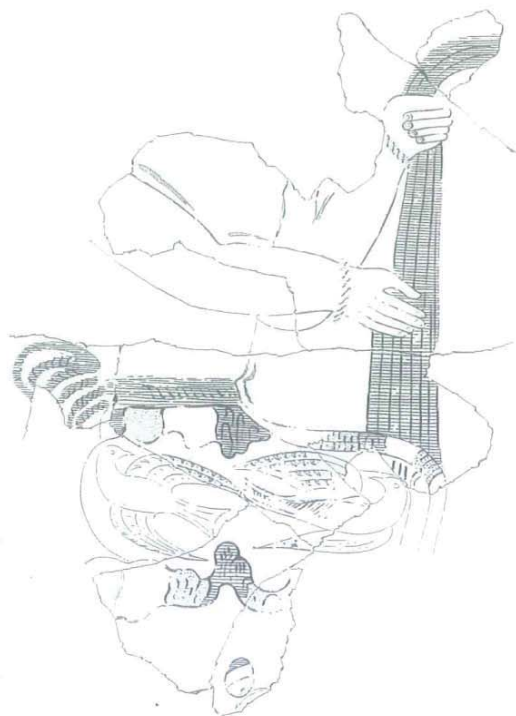
Εικόνα 11: Σχεδιαστική απόδοση σφραγίσματος δακτυλιδιού, με παράσταση ζωφόρου από «ιερές» εσθήτες και οκτώσχημες ασπίδες. Από τον Αποθέτη Αρχείων του ανακτόρου της Κνωσού.

Εικόνα 12: Χρυσό δακτυλίδι της ανακτορικής περιόδου (1400 π.Χ.) με παράσταση οκτώσχημων ασπίδων και «ιερών» κόμβων. Από τάφο στο Φουρνί Αρχανών.

Εικόνα 13: Σχεδιαστική απόδοση των πλευρών διπλού χάλκινου πέλεκυ με εγχάρacteres παραστάσεις. Από το ύψωμα Αϊ-Λιά Βορού (περιοχή Μεγ. Βρύσης Μονοφασίου Μεσαράς).

Εικόνα 14: Σχεδιαστική αποκατάσταση τμήματος τοιχογραφίας με καθιστή γυναικεία μορφή που κρατά ύφασμα(.). Από δωμάτιο οικήματος (G3: 6 και 7) της 2ης πόλης στη Φυλακωπή της Μήλου.

στην προεξάρχουσα γυναικεία μορφή (εικ. 3). Το γεγονός μάλιστα ότι στην εν λόγω πομπική ενότητα το μακρύ ύφασμα εμφανίζεται ως πρώτο από τα προσφερόμενα «δώρα», να δηλώνει ίσως αξιολογικά και τη σημασία του στη συγκεκριμένη ανακτορική ιεροπραξία της δωροφορίας.

Ένα τέταρτο, και τελευταίο, στάδιο αποτελεί η λατρεία του ενδύματος, γεγονός που θα επέτεινε την ιερότητά του. Το εν λόγω όμως στάδιο μπορούσε είτε να προηγείτο της τελετουργικής ένδυσης ή να ήταν εντελώς ανεξάρτητο, στο πλαίσιο άλλων τελετουργικών πράξεων. Αντιπροσωπευτική του σταδίου αυτού είναι η παράσταση στο σφραγιδόλιθο από την οικία Δα των Μαλίων (εικ. 8), με τις δύο μορφές να αγγίζουν ή να απλώνουν τα χέρια προς ένα ένδυμα τοποθετημένο ανάμεσά τους.

Όσο εύλογη και αν είναι η τελετουργική ακολουθία των τεσσάρων σταδίων που ανασύστησε ο Warren και εμπλουτίσαμε εδώ με κάποια πρόσθετα παραδείγματα, δεν πρέπει ωστόσο να παραβλέπεται το γεγονός ότι οι παραστάσεις σε σφραγιδόλιθους και σφραγίσματα δεν αποτελούν παρά μόνο στιγμιότυπα, αποδοσμένα σύμφωνα με την επιλεκτική αρχή του *pars pro toto* και επιπλέον ότι κάθε ερμηνευτική προσέγγιση δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντη αφού οι παραστάσεις επιδέχονται πολλαπλές ταυτόχρονα αναγνώσεις.

Τα πράγματα δεν είναι λιγότερο περίπλοκα στην τοιχογραφία από τον πομπικό διάδρομο του ανακτόρου της Κνωσού, όπου, όπως αναφέραμε, δεν απεικονίζεται μια ενιαία πομπή, με ενιαία κατεύθυνση, αλλά πομπικά αποσπάσματα, με αλλαγή κατεύθυνσης των πομπευτών και με διαφορετικό, κατά τα φαινόμενα, κάθε φορά αποδέκτη (εικ. 2 και 3). Το σωζόμενο στον ανατολικό τοίχο του πομπικού διαδρόμου απόσπασμα της μακροτενούς σύνθεσης μαρτυρεί ότι η αφηγηματική ενότητα με τον «Ρυτοφόρο» και το μακρύ κροσσωτό ύφασμα σχετίζονται με μία όρθια γυναικεία μορφή, με ποδιέρη εσθήτα, που είναι και η αποδέκτρια των «δώρων». Ο συμβολικός διάκοσμος στην κάτω παρυφή της εσθήτας της έρχεται να τονίσει έμμεσα την ιερότητα του ρόλου της στο πλαίσιο της συγκεκριμένης τελετουργίας. Σύμφωνα με τους διαφαινόμενους παραστατικούς κώδικες της μινωικής θρησκείας, η εξέχουσα αυτή γυναικεία μορφή της σύνθεσης μπορεί να εκληφθεί ως πρωθιέρεια -και ενδεχομένως ως υποκατάστατο της θεότητας- ή ως η ίδια η θεότητα

σε οραματική επιφάνεια. Ανάλογο κατ' επέκταση ρόλο θα δεχόμασταν και για τους χαμένους σήμερα αποδέκτες στα άλλα πομπικά στιγμιότυπα της σύνθεσης.

Ποιοι είναι όμως οι αποστολείς των πολύτιμων δώρων, ανάμεσα στα οποία και το εύλογα υποτιθέμενο μακρύ κροσσωτό ύφασμα; Αν κρίνουμε από τους εικονιζόμενους περίτεχνους ενδυματολογικούς τύπους, και ιδιαίτερα του «Ρυτοφόρου», ο οποίος φέρει στον αριστερό καρπό του φακοειδή σφραγιδόλιθο⁹¹, οι πομπευτές - δωροφόροι και μπ-θα ανήκαν στην κοινωνική ελίτ της εποχής. Ωστόσο, η ταυτότητά τους καθώς και ο χαρακτήρας ολοκλήρης της τοιχογραφικής σύνθεσης, άρα και η προέλευση των πολύτιμων προσφορών, εξαρτώνται από το δυσσιμωπητό ερώτημα, αν δηλαδή οι πομπές κατέληγαν στο ανάκτορο ή αν εκπορεύονταν από αυτό. Στην πρώτη περίπτωση, θεωρητικά τουλάχιστον, οι πολύτιμες προσφορές θα μπορούσαν να αποστέλλονται στο κνωσιακό ανάκτορο στο πλαίσιο θρησκευτικών γιορτών τόσο από άλλα ανακτορικά κέντρα, ως ένα είδος σιωπηρής αναγνώρισης της υπεροχής του, όσο και από κρητικές πόλεις, σημαντικά εργαστήρια της πόλης της Κνωσού, επίλεκτα μέλη της κνωσιακής ελίτ κ.ο.κ. Μια τέτοια εκδοχή σημαίνει ότι μέσω του ιερατείου, τα περίτεχνα αφιερώματα κατέληγαν στα ενσωματωμένα στο ανάκτορο Ιερά και τα συναφή ιερά θησαυροφυλάκια.

Στη δεύτερη περίπτωση, οι πομπές των δωροφόρων, με αφετηρία το ανάκτορο, θα κατευθύνονταν προς διάφορα Ιερά, διάσπαρτα στην ύπαιθρο χώρα, αλλά ενδεχομένως και σε αστικά κέντρα. Σε πινακίδες Γραμμικής Β, με χαρακτηριστικότερη για τη μυκηναϊκή Ελλάδα την ΡΥ Τη 316, τεκμηριώνεται με σαφήνεια μια τέτοια ροή πολύτιμων προσφορών, ειδικότερα χρυσών αγγείων, χαρακτηριζόμενων ως do-ra (=δώρα). Στην Κνωσό οι μαρτυρίες αποστολής προσφορών από το ανάκτορο προς διάφορες θεότητες και Ιερά είναι, όπως έδειξε ο Killen, ιδιαίτερα πολλές και ποικίλες, γεγονός που εμφανίζει την καθοριστική εμπλοκή της κεντρικής εξουσίας στα πράγματα της θρησκείας. Υφάσματα, σύμφωνα πάντα με τα αρχεία Γραμμικής Β Κνωσού και Πύλου, συγκαταλέγονταν, όπως είδαμε, στις επίλεκτες ανακτορικές προσφορές.

Το βραχώδες μοτίβο (rock pattern) που κρέμεται κατά διαστήματα πάνω από τα κεφάλια των

Εικόνα 15: Τοιχογραφία της Μεγάλης Θεάς. Από το Δωμάτιο 3α (πρώτος όροφος) της Ξεστής 3 στο Ακρωτήρι.

πομπευτών της Κνωσού⁹² αποτελεί ίσως ένα συντομογραφικό «σήμα», δηλωτικό υπαίθριου χώρου, γεγονός που θα σήμαινε πράγματι την κατεύθυνση των δωροφόρων πομπών προς εξωανακτορικά ιερά. Αν όμως το εν λόγω μοτίβο χρησιμοποιήθηκε εδώ απλά ως διακοσμητικό στοιχείο χωρίς τοπογραφικές αξιώσεις, τότε η τελική φάση των εικονιζόμενων πομπών θα μπορούσε να εκτυλισσόταν στη δυτική ή κεντρική αυλή του ανακτόρου, στον «θεατρικό» χώρο ή ακόμη και μέσα στα ανακτορικά ιερά.

Οι πομπικές μεταφορές του «ιερού ενδύματος» στις κρητικές σφραγιδόγλυφικές παραστάσεις (εικ. 4, 5, 6), όντας μικρά μόνο αποσπάσματα ευρύτερων τελετουργιών, δεν δίνουν σίγουρη λαβή για την κατεύθυνσή τους. Ενδοανακτορικά Ιερά και το συναφές κατά περίπτωση ιερατείο θα αποτελούσαν εύλογους αποδέκτες του «ιερού ενδύματος», αν και η αντίθετη κατεύθυνση, από τα ανάκτορα δηλαδή ή τις αστικές κοινότητες προς μεμονωμένα Ιερά, θα ήταν εξίσου πιθανή. Στο χρυσό, λόγου χάρη, δαχτυλίδι από το Βαφειό (εικ. 20), το «ιερό ένδυμα», τοποθετημένο πάνω σε οκτώσχημη ασπίδα, έχει μεταφερθεί -πιθανότατα

Εικόνα 16: Τοιχογραφία στην οποία εικονίζεται κύπτουσα γυναίκα με ένδυμα στο δεξί της χέρι. Από την Οικία των Γυναικών στο Ακρωτήρι.

πομπικά- σε ένα τυπικά υπαίθριο Ιερό με δέντρο, χωρίς όμως να γνωρίζουμε αν η απόθεση αυτή αποτελούσε και το τελικό στάδιο στην ανέλιξη της συγκεκριμένης τελετουργίας. Η έλλειψη σκηνογραφικών στοιχείων σε παραστάσεις όπως η σκηνή ένδυσης στον σφραγιδόλιθο από τα Χανιά (εικ. 9) μας στερούν τη δυνατότητα μιας ακριβέστερης χωροταξικής προσέγγισης της τελικής φάσης του δρώμενου. Το ίδιο, τηρουμένων των αναλογιών, ισχύει και για τα τοιχογραφικά στιγμιότυπα από τη Φυλακωπή της Μήλου (εικ. 14), την Οικία των Γυναικών του Ακρωτηρίου (εικ. 16) και το ανάκτορο της Πύλου (εικ. 24). Ωστόσο, στην περίπτωση τους δεν αποκλείεται η παράδοση του ιερού ενδύματος και η ένδυση αντίστοιχα να λάβαιναν χώρα μέσα στους συγκεκριμένους τοιχογραφημένους χώρους, και πάντως σε χώρους περικλειστούς, γεγονός που συνάδει με τη φύση και την ιερότητα της πράξης αυτής καθεαυτή που προϋποθέτει έναν μεγάλο βαθμό τελετουργικής κρυπτότητας. Κατά πολύ ευλογότερη γίνεται μια τέτοια παραδοχή προκειμένου για τα μικρά αγόρια στη σύνθεση που κοσμούσε το «άδυτο» στο ισόγειο της Ξεστής 3 (εικ. 18). Η όλη διαμόρφωση της ιδιότυπης αρχιτεκτονικής ενότητας του «αδύτου», το οποίο, όπως όλα δείχνουν, αποτελούσε χώρο για διαβατήριες τελετές (rites de passage) κοριτσιών και αγοριών⁹⁵ ενισχύουν ουσιαστικά την άποψη αυτή. Το μεγαλύτερο γυμνό αγόρι που προεξάρχει του υποτυπώδους πομπικού σχηματισμού θα ντυθεί εκεί για πρώτη φορά με το ζώμα που μεταφέρει το ίδιο. Την τελετουργική πράξη της ένδυσης θα τελέσει, ως φαίνεται, ο καθισμένος ενήλικος άνδρας προς τον οποίο κατευθύνεται και ο οποίος προφανώς θα το επαλείψει προηγουμένως(;) με το υγρό που περιέχει το μεγάλο χάλκινο αγγείο που κρατά⁹⁴.

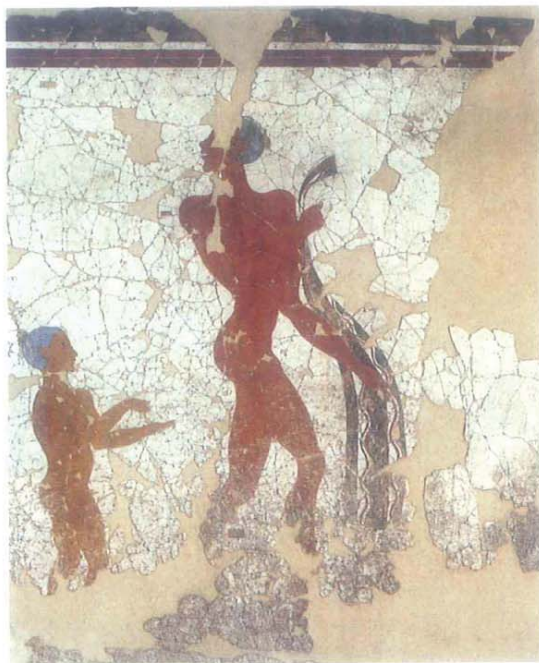
Όσο για τις μυκναϊκές τοιχογραφίες πομπών με αποκλειστική συμμετοχή δωροφόρων γυναικών, ανάμεσα στις οποίες μία τουλάχιστον –από το ανάκτορο της Τίρυνθας- μεταφέρει, όπως είδαμε, τελετουργικά πύλινο γυναικείο ειδώλιο και πτυχωτό ύφασμα (εικ. 23), αυτές, σύμφωνα με τον τόπο εύρεσής τους, κοσμούσαν τόσο ανακτορικούς χώρους όσο και ιερά. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική για τη δεύτερη περίπτωση είναι η πομπική σύνθεση στην οποία ανήκε και η περίφημη «Μυκναία», με το περιδέραιο στο χέρι, από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκνών⁹⁵. Από όπου και να εκκινούσαν οι πομπεύτριες της μυκναϊκής αυτής πομπής, θα

πρέπει να θεωρηθεί σίγουρο ότι η τελευταία φάση των πολύτιμων προσφορών τους σε γυναικεία προφανώς θεότητα (ή στο υποκατάστατό της) καθώς και οι συναφείς τελετουργίες -με πιθανότατη την ένδυση και κόσμηση της θεάς⁹⁶- θα λάβαιναν χώρα στο ίδιο το Θρησκευτικό Κέντρο. Κάτω από ένα τέτοιο πρίσμα, οι παρόμοιες μυκηναϊκές πομπές γυναικών που κοσμούσαν ανακτορικούς χώρους, με αποδέκτρια πάλι των προσφορών κάποια γυναικεία θεότητα, θα υπογράμμιζαν τον τόπο εκκίνησής τους και συνεκδοκικά την εμπλοκή του ανακτόρου στα πράγματα της θρησκείας. Τούτο γίνεται ακόμη πιο εύλογο αν δεχθούμε ότι στις εν λόγω πομπές συμμετείχαν -και ως ίεριες- μέλη της ανακτορικής ελίτ, ακόμη και της ίδιας της βασιλικής οικογένειας, με κάποιες τουλάχιστον από τις πολύτιμες προσφορές, συμπεριλαμβανομένων και ιερών ενδυμάτων, να έβγαιναν από ανακτορικά εργαστήρια και/ή θησαυροφυλάκια. Η οργανική σύνδεση ανακτόρου και μυκηναϊκών ιερών, με πομπική ροή πολύτιμων προσφορών από το πρώτο στα δεύτερα επιβεβαιώνεται, όπως είδαμε, ρητά με την *pa-ki-ja-na* της Πύλου⁹⁷, που σύμφωνα με την πινακίδα PY Tn 316⁹⁸ είναι η τοποθεσία συνύπαρξης πολυάριθμων ιερών και συλλατρείας μιας πλειάδας θεοτήτων⁹⁹ οι οποίες, ανάμεσα σε άλλα, είναι αποδέκτριες χρυσών αγγείων με πρόελευση το ανάκτορο. Το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, μέσα στην ακρόπολη και σε σχετική γειτνίαση με το ανάκτορο, με το οποίο η σύνδεση, πραγματική όσο και συμβολική, δεν μπορεί παρά να ήταν ιδιαίτερα στενή, αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, ένα τρισδιάστατο πάρισο της πυλιακής *pa-ki-ja-na*.

Δεν χωρά αμφιβολία ότι στο σύνολό τους οι τοιχογραφικές παραστάσεις που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο αντλούσαν από τον θεματικό κύκλο του ιερού ενδύματος απηχούν την επίσημη θρησκευτική ιδεολογία και τις τελετουργικές πρακτικές της εποχής. Σε αυτή τους τη διάσταση, υπομνηματίζοντας εικονοποητικά τους οικείους κάθε φορά χώρους που κοσμούσαν, εμφανίζουν τη θρησκευτικότητα ως συνεκτικό δεσμό της κοινότητας, αλλά και τη στενή σχέση πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας. Από την άποψη αυτή, υποδειγματική στη σημειοδοτική της λειτουργία είναι πρώτιστα η μακροτενής πομπή της Κνωσού, η οποία κοσμώντας την πλέον πολυσύχναστη όσο και επίσημη είσοδο του ανακτόρου, υπηρετούσε, θα λέγαμε, και έναν προπαγανδιστικό σκοπό ως

Εικόνα 17: «Λατρεύτρια» με ύφασμα. Από τη «Δεξαμένη Καθαρών» της Ξεστής 3.

Εικόνα 18: Τοιχογραφία με γυμνά αγόρια εκ των οποίων το ένα κρατά ύφασμα. Από το δωμάτιο 3β (ισόγειο) της Ξεστής 3 στο Ακρωτήρι.

Εικόνα 19: Πήλινο αποτύπωμα σφραγιστικού δαχτυλιδίου στο οποίο εικονίζεται ανδρική ιερατική μορφή με «κροσσωτή χλαίνη» και διπλό πέλεκυ στον ώμο. Από το δωμάτιο 18β του συγκροτήματος Δ στο Ακρωτήρι.

Εικόνα 20: Σχεδιαστική απόδοση σφενδόνης σφραγιστικού δαχτυλιδίου. Από τον θολωτό τάφο στο Βαφειό.

σταθερή υπόμνηση του θρησκευτικά ρυθμιστικού ρόλου του ανακτόρου.

Στιγμιότυπα του επίσημου τελετουργικού απηχούν ασφαλώς και οι σχετικές σκηνές της σφραγιδογλυφίας, πολύ περισσότερο αφού αυτές, ως γνωστόν, εμπνέονταν συχνά από την τοιογραφική τέχνη. Αν θέλαμε τώρα να διαβλέψουμε μια αποχρώσα σχέση ανάμεσα στους κατόχους των συγκεκριμένων σφραγίδων και στην ιδιότυπη τελετουργική θεματική τους, γεγονός που επανειλημμένα έχει υποστηριχθεί γενικότερα για τη σφραγιδογλυφία¹⁰⁰, θα υποθέταμε ότι αυτοί μπορεί να συμμετείχαν στα δρώμενα της μεταφοράς και ανάθεσης του ενδύματος είτε ως μέλη του ιερατείου ή ως αξιωματούχοι της ανακτορικής ελίτ.

2. Η «διαχείριση» των πολύτιμων προσφορών

Όμοια με τους ιστορικούς χρόνους, όπως αναφέρθηκε εισαγωγικά, η τελετουργική ένδυση αποτελούσε ασφαλώς διατοπικά τον πυρήνα διαφόρων δρώμενων, είτε επρόκειτο για θεότητες, με την περιοδική ανανέωση της ενδυμασίας και της κόσμησής τους, είτε για θνητούς (γυναίκες, νεαρά αγόρια) στο πλαίσιο διαβατήριων κυρίως τελετών. Πλάι όμως σε έτοιμα ραμμένα ενδύματα, προσφέρονταν και/ή μεταφέρονταν τελετουργικά και μακριά, όπως είδαμε, κομμάτια υφασμάτων -τοιογραφίες Κνωσού, Φυλακωπής, Τίρυνθας, Πύλου (βλ. αντίστοιχα εικ. 3, 14, 23, 24)-, των οποίων όμως η ακριβής χρήση μας διαφεύγει. Τέτοιου είδους πάνδημα, ως επί το πλείστον, δρώμενα, συνδυαζόμενα συχνά με πομπικούς σχηματισμούς, θα εντάσσονταν ασφαλώς στο επίσημα θεσμοθετημένο εορτολόγιο, χωρίς να αποκλείεται και η ευκαιριακή τέλεσή τους με άλλες αφορμές.

Όπως συνάγεται από τις πομπικές κυρίως παραστάσεις αλλά και τις σχετικές μαρτυρίες της Γραμμικής Β, τα προσφερόμενα πολύτιμα τεχνήματα¹⁰¹ κάλυπταν μια πλατιά γκάμα, από μεταλλικά αγγεία (χρυσά, ασημένια, χάλκινα) και διάφορα άλλα σκεύη κατασκευασμένα από ευγενή υλικά (π.χ. ελεφαντοστέινες πυξίδες), έως κοσμήματα (κυρίως περιδέραια), ενδύματα και υφάσματα. Η πολυτιμότητα, ειδικότερα, των τελευταίων στο σύστημα των αξιών της εποχής, όπως έδειξε η Τζαχίλη, δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητη λόγω της ιδιοτυπίας, της καλαισθησίας τους, αλλά και του χρόνου που

επενδύθηκε για την κατασκευή τους. Η εκζήτησι στους κόλπους της ένδυσης που μαρτυρούν οι τοιχογραφικές κυρίως παραστάσεις είναι επί του προκειμένου εύγλωττα αποκαλυπτική.

Δεδομένης τώρα της ρυθμολογημένης περιοδικότητας των επίσημων εορτών, προκύπτει αβίαστα ότι στα ανακτορικά όσο και στα εξανακτορικά ιερά θα συσσωρευόταν με τον καιρό ένας σεβαστός αριθμός πολύτιμων «δώρων» (do-ra). Τα λεγόμενα ιερά θησαυροφυλάκια των ανακτόρων, για παράδειγμα, Ζάκρου και Κνωσού, αλλά και άλλοι συναφείς χώροι, θα μπορούσαν, εκτός από τα μόνιμα ιερά σύμβολα και παραφερνάλια λατρείας, να φιλοξενούσαν και τέτοια «δώρα». Όσον αφορά τον μυκηναϊκό κόσμο, η μαρτυρία, τουλάχιστον για το ιερό στη θέση ra-ki-ja-na της Πύλου, του υψηλού αξιώματος της κλειδούχου (ka-ra-wi-ro-ro¹⁰² = κλαφιφόρος, κλιφιφόρος), γνωστής και με το προσωπικό της όνομα ka-ra-ti-ja¹⁰³ (=Καρπαθία), δεύτερης, ως φαίνεται ιεραρχικά, μετά την πρωτιέρα e-ti-ta (=Ερίθα), θα μπορούσε κάλλιστα να υποδηλώνει την ύπαρξη ιερών θησαυροφυλακίων, ειδικών δηλαδή χώρων, όπου θα φυλάσσονταν υπό την εποπτεία της οι κατά καιρούς αποκτώμενες πολύτιμες προσφορές. Το ανάλογο της πρακτικής αυτής στις πόλεις-κράτη των ιστορικών χρόνων¹⁰⁴ (βλ. ενδεικτικά τη φύλαξη του θησαυρού της πόλεως των Αθηνών στον οπισθόδομο του Παρθενώνα), με επιβίωση, ενίσχυση και πλατιά διάδοση του αξιώματος της ιέρειας κλειδούχου είναι επί του προκειμένου λίαν διαφωτιστικό.

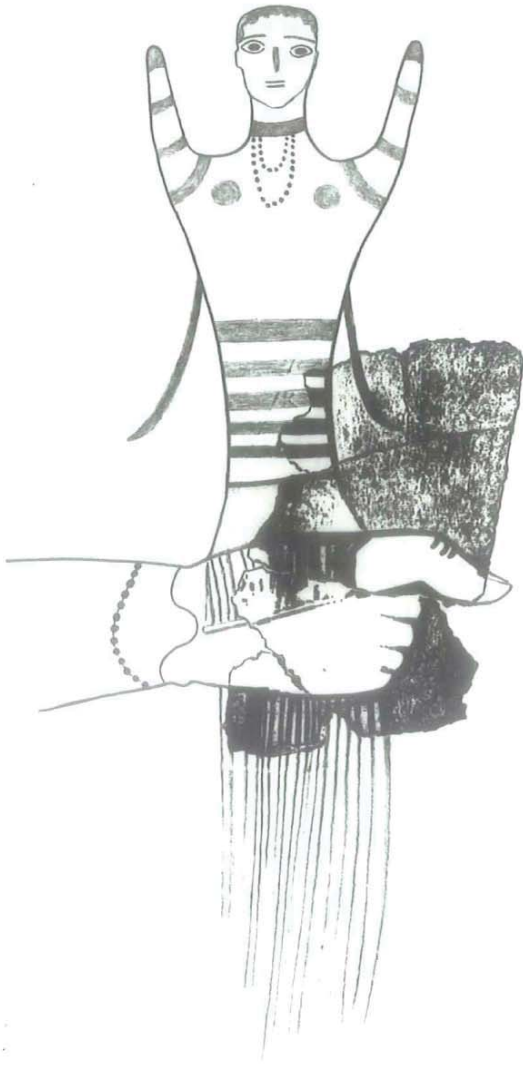
Στο νοηματικό αυτό πλαίσιο αναρωτιέται κανείς εύλογα κατά πόσον, πλάι στα μεμονωμένα ιερά ή τελετουργικά ενδύματα και υφάσματα, που έστιζαν λειτουργικά τον πυρήνα συγκεκριμένων δρώμενων, συγκεντρωνόταν, μαζί με άλλα πολύτιμα αντικείμενα, ένας σεβαστός αριθμός τους, που με πρόσημα τη θρησκεία, συμπύκνωνε οικονομικές αξίες. Παρά την αποσπασματικότητα τους οι πινακίδες Γραμμικής Β μας δίνουν κάποιες σημαντικές ενδείξεις. Όπως προαναφέρθηκε πολυάριθμα υφάσματα (ίσως 22;) του τύπου *166+WE προσφέρονται στην Πότνια του λαβυρίνθου με μία και μόνη επίσημη εορταστική αφορμή, όπως συνάγεται από τη ρητή δήλωση του οικείου μήνα που παραπέμπει σαφώς σε τελετουργικό ημερολόγιο (ritual calendar, Festkalender), σύμφωνα με την κνωσιακή πινακίδα KN Οα 745 [+] 7374. Στην πυλιακή πινακίδα ΡΥ

Εικόνα 21: Σχεδιαστική απόδοση φακοειδή σφραγιδόλιθου με δύο «ιερά ενδύματα» να πλαισιώνουν βουκράνιο πάνω από τον οποίο εικονίζεται ανεστραμμένος διπλός πέλεκυς. Από την περιοχή του Ηραίου του Άργους.

Εικόνα 22: Σφραγιδόλιθος από άχατη με λέοντα ενώπιον «ιερού κόμβου». Από τον θαλαμωτό τάφο 11 των Μυκηνών.

Εικόνα 23: Σχεδιαστική αποκατάσταση Χρ. Μπουλώτη του σπαράγματος 103 από την τοιχογραφία της πομπής των γυναικών, με χείρα που κρατά ειδώλιο και ύφασμα. Από το ανάκτορο της Τίρυνθας.

Υη 853[+] 869 [+] 870 [+] 876, από την άλλη, 18 τουλάχιστον υφάσματα του τύπου *146 καθώς και ποσότητες μαλλιού προσφέρονται στον Ποσειδώνα. Ομοίως σε πυλιακή πινακίδα, στην ΡΥ Υη 6, καταχωρίζεται προσφορά 37 υφασμάτων του τύπου *146, υφασμάτων του τύπου *166+WE, των οποίων όμως ο ακριβής αριθμός παραμένει άγνωστος λόγω θραύσης της πινακίδας, αλλά και ποσότητες μαλλιού, στη γυναικεία θεότητα re-re-*82. Στην οπίσθια όψη της τελευταίας αυτής πινακίδας η καταχώριση αδιάνγνωστου αριθμού υφασμάτων του τύπου TELA+TE, αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την προβληματική μας, καθώς, σε αντιδιαστολή με τις θεότητες, αποδέκτριες εδώ είναι η Ιέρεια (i-je-re-ja) και η κλειδούχος (ka-ra-wi-ro-ro).

Η θεματική των σφραγίδων μας δίνει επί του προκειμένου κάποιες πλάγιες ενδείξεις ως προς τον αριθμό μακριών υφασμάτων (ιεροί κόμβοι;) και ενδυμάτων, τα οποία εμπλέκονται ταυτόχρονα σε τελετουργικά δρώμενα. Έτσι σε παραστάσεις χρυσών σφραγιστικών δακτυλιδιών, όπως αυτό από τις Αρχάνες (εικ. 12) αλλά και στο σφράγισμα από την Κνωσό (εικ. 11) ή και σε σφραγίδες από την ηπειρωτική Ελλάδα (εικ. 21) εμφανίζονται περισσότερα από ένα μακριά υφάσματα, πιασμένα σε ένα είδος ιερού κόμβου. Εάν δεν πρόκειται στην περίπτωση τους απλώς για μια συμβολικά εμφατική επανάληψη, με διακοσμητικές προθέσεις, τότε θα είχαμε πράγματι την περιφορά και/ή ανάθεσή τους σε μεγαλύτερες του ενός ποσότητες. Την άποψη αυτή φαίνεται να ενισχύει και ο τελετουργικός πέλεκυς από τη Βορού Μεσαράς, όπου δύο «τελετουργικές εσθίτες» πλαισιώνουν στην όψη Α μία οκτώσχημη ασπίδα, ενώ μία τρίτη εμφανίζεται στην όψη Β, πλαισιωμένη από δύο, ως φαίνεται, φαρέτρες (εικ. 13). Στο λατρευτικό, τέλος, δρώμενο του σφραγίσματος από την Αγία Τριάδα οι λάτρες φαίνεται, όπως είδαμε, να αναρτούν πάνω σε κάποιο στήριγμα δύο ταυτόχρονα ιερά ενδύματα (εικ. 7). Με αυτά τα δεδομένα, κρίνοντας παράλληλα και από τον διαφαινόμενο χαρακτήρα των τοιχογραφικών πομπών, αλλά και συνυπολογίζοντας τις μαρτυρίες της Γραμμικής Β, δεν θα ήταν ίσως παρακινδυνευμένη η υπόθεση ότι οι πολύτιμες προσφορές απεικονίζονταν, κατ' οικονομίαν, δειγματοληπτικά, ως αντιπροσωπευτικές δηλαδή μιας μεγαλύτερης ομάδας ομοειδών αντικειμένων. Έτσι λόγου χάριν, το μακρύ κροσσωτό ύφασμα που φαίνεται να προσφέρει στη «θεότητα» ο πρώτος

πομπευτής της Κνωσού (εικ. 3) δεν θα ήταν παρά ένα από τα πολλά ομοειδή, γεγονός που θα ίσχυε και για τα υπόλοιπα συναπικονιζόμενα πολύτιμα αντικείμενα και σκεύη.

Αναμφίβολα η προσφορά πολύτιμων «δώρων», ανάμεσα στα οποία ενδύματα και υφάσματα, αποτελούσε πράξη ευσέβειας. Ωστόσο, δεν εστερείτο, ως φαίνεται, μιας σημαντικής οικονομικής διάστασης, πολύ περισσότερο αφού μέσα από την ρυθμολογημένη επανάληψή της συγκεντρωνόταν, όπως προαναφέρθηκε, σε ανακτορικά και εξωανακτορικά ιερά ένα σεβαστό κεφάλαιο¹⁰⁵.

Ποια ήταν όμως η διαχείριση των ιερών αυτών «δώρων»; Αποτελούσαν απλώς ένα νεκρό ιερό κεφάλαιο, δηλωτικό πλούτου και ισχύος σε ένα σύστημα προβολής και αυτοπροβολής, με επιδείξεις τους και λειτουργικές χρήσεις τους στο πλαίσιο τελετών; Τα πολυάριθμα, ειδικότερα υφάσματα και ενδύματα που προσφέρονταν σε θεότητες θα υπερέβαιναν σίγουρα κατά πολύ τις ανάγκες τελετουργικής ένδυσης της θεότητας. Κάποια από αυτά θα κάλυπταν ίσως τις ανάγκες μελών του ιερατείου, αν και, όπως είδαμε με την πινακίδα PY Un 6, η ιέρεια και η κλειδούχος στην pa-ki-ja-na της Πύλου λαμβάνουν από το ανάκτορο χωριστά υφάσματα του τύπου TELA+TE.

Γνωρίζοντας τη δραστική εμπλοκή του μυκηνναϊκού, ειδικότερα ιερατείου στις οικονομικο-παραγωγικές δραστηριότητες δύσκολα θα υιοθετούσε κανείς την εκδοχή ενός νεκρού ιερού κεφαλαίου. Ο τομέας της λεγόμενης ιερής οικονομίας αποτελούσε σαφώς τμήμα της περίπλοκης ανακτορικής εν γένει οικονομίας¹⁰⁶. Τα ιερά δεν ήταν μόνο κάτοχοι γαιών, αλλά εμπλέκονταν στη βιοτεχνική δραστηριότητα¹⁰⁷, με τη σύσταση μάλιστα ειδικευμένων τεχνιτών, χαρακτηριζόμενων ως ro-ti-ni-ja-we-jo¹⁰⁸, ως υπαγόμενων δηλαδή στην υπηρεσία της Πότινας. Η ύφανση αποτελούσε σαφώς μία από τις τέχνες στις οποίες επιδιδόταν το ιερατείο¹⁰⁹, αν κρίνουμε, λόγω χάρη, και από τις καταχωρημένες στις πυλιακές πινακίδες ποσότητες μαλλιού στον Ποσειδώνα (PY Un 853[+] 869 [+] 870 [+] 876) και στην re-re-^{*}82 (PY Un 6), ή ακόμη από τη θηβαϊκή πινακίδα TH Of 34, όπου η a-ra-ka-te-ja και η a-ri-qo-ro θεωρήθηκε εύλογα ότι το μαλλί που παρέλαβαν από την κεντρική εξουσία το επεξεργάζονταν στο πλαίσιο κάποιου ιερού. Την εικόνα που συνθέτουν, από την άποψη αυτή, τα κείμενα Γραμμικής Β,

Εικόνα 24: Σπάραγμα τοιχογραφίας με καθιστή γυναίκα μορφή που κρατά δέσμη σκουρόχρωμων λωρίδων. Από το ανάκτορο της Πύλου.

επιβεβαιώνουν ως κάποιο βαθμό τα αρχαιολογικά κατάλοιπα με χαρακτηριστικά παραδείγματα το Βορειοανατολικό εργαστήριο του ανακτόρου της Πύλου, αναπόσπαστο τμήμα του οποίου ήταν το μοναδικό ενσωματωμένο εκεί ιερό, αλλά και τις αποθήκες εργαστηρίων στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών.

Όπως τα ανάκτορα, στον πολιτικο-κοινωνικό τους ρόλο, έτσι και τα ιερά -ανακτορικά και εξωανακτορικά- θα μπορούσαν κάλλιστα να διακινούν ορισμένα από τα οιοinei συσσωρευόμενα στις αποθήκες και τα ιερά θησαυροφυλάκιά τους πολύτιμα αντικείμενα, συμπεριλαμβανομένων υφασμάτων και ενδυμάτων, είτε επρόκειτο για προσφορές σε θεότητες είτε για προϊόντα των δικών τους εργαστηρίων. Με τον τρόπο αυτό θα εκπλήρωναν, κατά περίπτωση, λογής υποχρεώσεις τους προς την κεντρική εξουσία, αλλά και προς άλλα ενδεχομένως ιερά ή κοινότητες. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι μια τέτοια διακίνηση θα έπαιρνε και τη μορφή ανταλλαγής «δώρων» στο πλαίσιο ενός καλά εμπεδωμένου στις αυλικές κυρίως κοινωνίες της εποχής συστήματος¹¹⁰, γνωστού προπάντων από τον κόσμο της Ανατολής και της Αιγύπτου. Το «εμπορικό» αυτό σύστημα ήταν, ως

Εικόνα 25: Το ελεφάντινο σύμπλεγμα από τις Μυκένες. Πρόσθια και οπίσθια όψη.

φαίνεται, σε ευρεία δράση και στον αιγαιακό χώρο της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., όπως είχε προδρομικά δείξει ο Α. Κεραμόπουλος, ήδη το 1930, με αφορμή τα πολύτιμα αντικείμενα και τις αποθηκευμένες, ανατολικής προέλευσης, πρώτες ύλες από το Καδμείο της Θήβας¹¹¹. Τα περίτεχνα αντικείμενα, μεταξύ των οποίων και υφάσματα¹¹², που εικονίζονται σε τάφους αξιωματούχων των Φαραώ της 18^{ης} Δυναστείας να μεταφέρουν απεσταλμένοι, Μινωίτες¹¹³ αρχικά και αργότερα Μυκηναίοι¹¹⁴, εικονογραφούν τις μέσω «δώρων» δοσοληψίες των αιγαιακών ανακτορικών κοινωνιών με την αιγυπτιακή αυλή. Την παλαιότερη ωστόσο αναφορά σε εμπόρους και αγαθά από το Αιγαίο μας παραδίδει μια πινακίδα της πρώιμης 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. από το Μάρι (ARMT 21.432: 4-12), όπου καταγράφονται δερμάτινα υποδήματα και υφάσματα με προέλευση την Καρτάρη (Κρήτη). Ιδιαίτερως τα πορφυρά μάλλινα υφάσματα, από τα πρώτα, πιθανώς, εξαγωγίμα μινωικά προϊόντα, έφτασαν να έχουν αξία ανάλογη με αυτή των πολύτιμων μετάλλων, σύμφωνα πάντα με γραπτές μαρτυρίες της εποχής από την Εγγύς Ανατολή¹¹⁵.

Εύλογα, εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε την εμπλοκή των ιερών στο πλαίσιο του συστήματος ανταλλαγής «δώρων», είτε σε ανακτορικό είτε σε εξανακτορικό επίπεδο. Θα ήταν, αν μη τι άλλο, μια θεμιτή αξιοποίηση των συσσωρευμένων στις αποθήκες τους πολύτιμων αντικειμένων.

Συνοτομογραφίες

AE = Αρχαιολογική Εφημερίς

Annuario = Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni in Oriente

BCH = Bulletin de Correspondence Hellénique

BSA = Annual of the British School at Athens

Burke 1998 = Burke R.B., *From Minos to Midas: The Organization of textile production in the Aegean and in Anatolia (Minoan, Mycenaean, Phrygian)*, Ph.D. University of California.

Boulotis 1987 = Ch. Boulotis, Nochmals zum Prozessionsfresko von Knossos: Palast und Darbringung von Prestige-Objekten, σε R. Hägg, N. Marinatos (eds.), *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*, Stockholm 1987, σ. 145-155.

Μπουλώτης 2000 = Μπουλώτης Χρ., Η τέχνη των τοιχογραφιών στη μυκηναϊκή Βοιωτία, *Επετηρίς*

της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Τόμος Γ', Τεύχος α', Αθήνα, σ. 1095-1149.

Chadwick 1997 = Chadwick J., *Ο Μυκηναϊκός κόσμος*, Αθήνα.

CMS I = Sakellariou A., *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*, Berlin 1964.

CMS V = *Kleinere Griechische Sammlungen, Supplementum 3, 2. Neufunde aus Griechenland und der westlichen Türkei*, Mainz am Rhein 2004.

Demargne 1948 = Demargne P., *La robe de la déesse minoenne sur un cachet de Mallia*, *RevArch* 1948, σ. 280-288.

Documents 1973² = M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge.

Gérard-Rousseau 1968 = Gérard-Rousseau M., *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*, Roma.

Immerwahr 1990 = Immerwahr A. S., *Aegean Painting in the Bronze Age*, USA.

Κορρές 1981 = Κορρές Γ. Σ., Παραστάσεις προσφοράς ιεράς εσθής και ιερού πέπλου και τα περί αυτών προβλήματα και συναφή έργα, *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο* 1976, Α' 2, (Αθήνα 1981), σ. 659-688.

Lang 1969 = Lang M. L., *The palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, Vol. II, *The Frescoes*, Princeton.

Levi - *Annuario VIII-IX* = Levi D., *Le cretule di Haghia Triada, Annuario VIII-IX (1925-1926)*, 130-131.

Ντούμας 1987 = Ντούμας Χρ., *Η Ξεστή 3 και οι Κυανοκέφαλοι στην τέχνη της Θήρας, Ειλαπίνη: Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, Ηράκλειο, 151-159.

Ντούμας 1999 = Ντούμας Χρ., *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*, Αθήνα 1999 (β' έκδοση).

Phylakopi = Atkinson T. et alii, *Excavations at Phylakopi in Melos*, London 1904.

PM I = Evans A., *The Palace of Minos at Knossos I*, London 1921.

PM II = Evans A., *The Palace of Minos at Knossos II*, London 1928.

PM IV = Evans A., *The Palace of Minos at Knossos IV*, London 1935.

ΠΑΕ = Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Προμπονάς 1974 = Προμπονάς Ι., *Η Μυκηναϊκή εορτή Θρονοεγκτήρια και η επιβίωση αυτής εις τους ιστορικούς χρόνους*, Αθήναι.

Reusch 1955 = Reusch H., *Die zeichnerische Rekonstruktion des Frauenfrieses im böotischen Theben*, Abh. Berl. Akad.

RevArch = *Revue Archéologique*

Rodenwaldt 1912 = Rodenwaldt G., *Tiryns II, Die Fresken des Palastes*, Athen.

SMEA = *Studi micenei ed egeo-anatolici*

Τζαχίλη 1997 = Τζαχίλη Ι., *Υφαντική και υφάντρες στο προϊστορικό Αιγαίο, 2000-1000 π.Χ.*, Ηράκλειο.

Verlinden 1985 = Verlinden C., *Nouvelle interprétation du décor incisé sur une double hache en bronze supposée provenir de Voros*, *BCH, Suppl. XI (1985)*, σ. 135-149.

Warren 1988 = Warren P., *Minoan Religion as Ritual Action*, Göteborg, σ. 20-23 (Robe Rituals).

Υποσημειώσεις

¹ Το έθιμο απαντάται και στις μέρες μας, τόσο στον ελλαδικό χώρο, όπου, σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοση, με τμήματα υφασμάτων καλύπτονται κατά κύριο λόγο εικόνες, όσο και στο εξωτερικό, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση της Ν. Ιταλίας, όπου το άγαλμα της Παναγίας ενδύεται, κατά την εορτή της, με καινούργιο φόρεμα, το οποίο ακολουθεί μάλιστα τον συρμό της εποχής.

² A.M. Woodward, *Financial Documents from the Athenian Agora, Hesperia* 32 (1963), σ. 169-182, 186, αριθ. 7-10.

³ W. H. D. Rouse, *Greek Votive Offerings. An Essay in the History of Greek Religion*, Cambridge 1902, σ. 274-277, ειδικότερα δε για τους καταλόγους των αναθημάτων σε ιερά βλ. σ. 394-405. Προμπονάς 1974, σ. 75-98.

⁴ Τζαχίλη 1997, σ. 272. Επίσης βλ. J. Scheid, J. Svenbro, *Le métier de Zeus. Mythe du tissage et du tissu dans le monde gréco-romain*, Paris 2003, σ. 17-30.

⁵ L. Gernet, *Anthropologie de la Grèce antique*, Paris 1968, σ. 202, υποσ. 89.

⁶ Στον αιγαιακό χώρο της ύστερης Χαλκοκρατίας οι προσφορές σε θεότητες διακρίνονται σε αιματηρές και αναίμακτες. Κατηγοριοποιώντας τις τελευταίες διακρίνουμε δύο βασικές ομάδες: αφενός τις φυσικές ή ακατέργαστες, στις οποίες συγκαταλέγονται υγρά (κρασί, λάδι και μέλι) ή στερεά είδη (δημητριακά, φρούτα, καρποί και άνθη), και αφετέρου τις επεξεργασμένες, που περιλαμβάνουν κυρίως λογής τεχνήματα (υφάσματα, ενδύματα, κοσμήματα, πολύτιμα σκεύη, όπλα, ειδώλια κ.ά.).

⁷ Το δώρο, ήτοι η εκούσια προσφορά, αποτελεί φαινόμενο οικουμενικό, διαχρονικό και με ποικίλες εκφάνσεις. Τη σημασία του για τις ανθρώπινες κοινωνίες κατέδειξε πρώτος ο Γάλλος ανθρωπολόγος M. Mauss, με τη δημοσίευση του άρθρου *Essai sur le don* το 1925. Έκτοτε βεβαίως ασχολήθηκαν με το ίδιο θέμα και άλλοι μελετητές, μεταξύ των οποίων μνημονεύουμε εδώ ιδιαίτέρως το έργο του M. Sahlins (1972), της M. Strathern (1988) και πιο πρόσφατα του M. Godelier (1996). Κοινή διαπίστωση των μελετητών είναι ότι σε όλες τις κοινωνίες, ανεξαρτήτως της δομής τους, συναντούμε άτομα διαφόρων κοινωνικών ομάδων και ηλικιών να προσφέρουν δώρα. Βασική πτυχή της πρακτικής αυτής αποτελεί η προσφορά δώρων σε όντα που οι άνθρωποι θεωρούν ανώτερά τους, όπως οι θεότητες, τα πνεύματα της φύσης ή τα πνεύματα των νεκρών.

⁸ *Documents* 1973², σ. 284-289, 303-312. J. Melena, *Reflexiones sobre los meses del calendario micénico de Cnoso y sobre la fecha de la caída del palacio*, *Emerita* XLII (1974), σ. 77-102. C. Trümpy, *Nochmals zu den Mykenischen Fr-Tafelchen. Die Zeitangaben innerhalb der Pylischen Ölrationenserie*, *SMEA* 27 (1989), σ. 191-234. Χρ. Μπουλώτης, *Σκέψεις για τα μυκηναϊκά μινολόγια*, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 74 (2000), σ. 9-16. Weilharter 2005, σ. 98 (για τους κνωσιακούς μήνες) και σ. 182 (για τους μήνες του πυλιακού ημερολογίου).

⁹ Αναφορά στα κυριότερα τμήματα υφασμάτων που έχουν διασωθεί στο Αιγαίο σε Τζαχίλη 1997, σ. 250-251. Για πρόσφατα ευρήματα από το Ακρωτήρι βλ. Chr. Moulhêrat et al., *Υφάσματα, δίχτυα, σπάγκοι, κλωστές από το Ακρωτήρι*, *Αράχνη* 2 (2004), σ. 15-19 (δείγματα λινών υφασμάτων). Επιπλέον για εντοπισμό μικρών τμημάτων μάλλινου υφάσματος που βρέθηκε το 2002 κατά την επίπλευση χωμάτων από το Φρέαρ 65N σε Chr. Moulhêrat, Y. Spantidaki (υπό έκδοση). Για πρόσφατα ευρήματα από το ανακτορικό κτήριο στις Αρχάνες βλ. Β. Πετράκος, *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 48 (2001), σ. 82-83, εικ. 90-92.

¹⁰ Πληροφορία προερχόμενη από προσωπική επικοινωνία με την καθ. Ι. Τζαχίλη.

¹¹ *PM* I, σ. 506, εικ. 364a-b. Για τα «Temple Repositories» βλ. πρόσφατα και τη διεξοδική μονογραφία της M. Panagiotaki, *The Central Palace Sanctuary at Knossos*, *BSA Suppl.* 31, 1999, σ. 71-151.

¹² Βλ. σχετικά P. Rehak, *Crocus Costumes in Aegean Art*, *Hesperia Suppl.* 33 (2004), σ. 85-100, όπου παρατίθεται και συγκεντρωτικός κατάλογος ενδυμάτων κοσμημένων με κρόκο, που εικονίζονται σε διάφορες μορφές αιγαιακής τέχνης.

¹³ Ντούμας 1999, σ. 130-131, 152-167.

¹⁴ S. Hood, *Η τέχνη στην Προϊστορική Ελλάδα*, Αθήνα 1990 (β' έκδοση), σ. 58-60, εικ. 28.

¹⁵ Προμπονάς 1974, σ. 77-85, ιδιαίτέρως δε σ. 79, παρ. 1, όπου αναφορά σε «κροκέψ πέπλω».

¹⁶ Ντούμας 1999, σ. 130-131, εικ. 122, 125-126.

¹⁷ Ντούμας 1999, σ. 131, εικ. 131-134. Βλ. και A.G. Vlachopoulos, *Mythos, Logos and Eikon. Motifs of Early Greek Poetry in the Wall Paintings of Xesté 3 at Akrotiri, Thera*, στο S.P. Morris, R. Laffineur (eds.), *EPOS, Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles, UCLA - The J. Paul Getty Villa, 20-23 April 2006*, *Aegaeum* 28 (2007), ιδιαίτέρως σε σ. 114-115, πίν. XXXa-b, XXXIa-b: τα περικόρμια κοσμούνται με κρίνα, άνθη και στήμονες κρόκου ή με θαλάσσια όστρεα. Σε μία περίπτωση η φούστα λατρεύτριας φέρει σκηνή φύσης, με βράχια και κελιδόνια, ενώ στη ζώνη μιας άλλης εμφανίζονται κελιδονόψαρα σε βραχώδες θαλάσσιο τοπίο.

¹⁸ Ντούμας 1999, σ. 129, εικ. 100-104.

¹⁹ Η χρονολόγηση της εν λόγω τοιχογραφίας τοποθετείται συνήθως στην YM II, την περίοδο της αχαϊκής κυριαρχίας του ανακτόρου της Κνωσού. Ωστόσο, έχει θεωρηθεί ενδεχόμενη αφενός η χρονολόγησή της στην YM IB, αν έμεινε αλώβητη η πομπή από τις σεισμικές καταστροφές που υπέστη το ανάκτορο, ενώ αφετέρου ο Hawke Smith πρότεινε χρονολόγηση στην YM IIIA1. Βλ. σχετικά Hawke Smith C.F., *The Knossos frescoes: A revised chronology*, *BSA* 71 (1976), σ. 70.

²⁰ Για τη νεότερη προταθείσα αποκατάσταση από τον Μπουλώτη βλ. Ch. Boulotis, *Nochmals zum Prozessionsfresko von Knossos: Palast und Darbringung von Prestige-Objekten*, σε R. Hägg, N. Marinatos (eds.), *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*, Stockholm 1987, σ. 145-155.

²¹ *PM* I, σ. 434-435, εικ. 312 a.

²² Levi - *Annuario* VIII-IX, σ. 130-131, αριθ. 123, πίν. XII και εικ. 139.

²³ *JHS* 1902, σ. 77-78, αριθ. 6, πίν. VI και εικ. 5.

²⁴ Demargne 1948, σ. 284, αρ. 2.

- ²⁵ Levi - *Annuario VIII-IX*, σ. 142, αριθ. 141, πίν. IX και εικ. 157.
- ²⁶ Demargne 1948, σ. 285, αριθ. 5.
- ²⁷ Demargne 1948, σ. 280-281, εικ. 1.
- ²⁸ *PM IV*, σ. 518, εικ. 461 a-b.
- ²⁹ Warren 1988, σ. 20-22.
- ³⁰ Levi - *Annuario VIII-IX*, σ. 131-132, αριθ. 125, πίν. XIV και εικ. 141.
- ³¹ Demargne 1948, σ. 284, αριθ. 4.
- ³² Levi - *Annuario VIII-IX*, σ. 131.
- ³³ Verlinden 1985, σ. 136-140.
- ³⁴ J. Borchhardt, *Homerische Helme*, Mainz 1972, σ. 47.
- ³⁵ Κορρές 1981, σ. 676.
- ³⁶ *PM IV*, εικ. 597A, κ και Α. Σακελλαρίου, *Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία*, Αθήναι 1966, σ. 46 και σημ. 231.
- ³⁷ Κορρές 1981, σ. 676, αριθ. 2.
- ³⁸ Κορρές 1981, σ. 676-677, αριθ. 3 και σημ. 79.
- ³⁹ Ν. Πλάτων, *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), σ. 387.
- ⁴⁰ H. G. Buchholz, *Eine Kultaxt aus der Mesara, Kadmos* 1 (1962), σ. 166-170.
- ⁴¹ T. E. Small, *A possible "Shield Goddess" from Crete, Kadmos* 5 (1966), σ. 103-107.
- ⁴² Ν. Πλάτων, *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), σ. 387. P. Cassola Guida, *Le armi defensive dei Micenei nelle figurazioni, (Incunabula Graeca 56)*, Roma 1973, σ. 163, αριθ. 154. Κορρές 1981, σ. 677-678, αριθ. 8.
- ⁴³ Κορρές 1981, σ. 677-678. Verlinden 1985, σ. 135-149.
- ⁴⁴ Hood 1990², σ. 64, εικ. 35 A.
- ⁴⁵ *Phylakopi*, σ. 73-75, εικ. 61-62.
- ⁴⁶ Ν. Marinatos, *Art and Religion in Thera, Reconstructing a Bronze Age Society*, Athens 1984, σ. 97-102.
- ⁴⁷ Η S. Peterson Murray μελετώντας πρόσφατα τις τοιχογραφίες από την Οικία των Γυναικών του Ακρωτηριού πρότεινε μια εναλλακτική αποκατάσταση από την προτεινόμενη από την Ν. Μαρινάτου, αποκαθιστώντας την όρθια, είτε να κοιτά μπροστά είτε να στρέφει το κεφάλι της προς τα πίσω, προς τη γυμνόστηθη γυναίκα που την ακουμπάει. Βλ. S. Peterson Murray, *Reconsidering the Room of the Ladies at Akrotiri*, στο *Hesperia Suppl.* 33 (2004), σ. 112, 117.
- ⁴⁸ Σ. Μαρινάτος, *Ανασκαφάι Θήρας V*, ΠΑΕ 1971, σ. 215-218.
- ⁴⁹ Ν. Marinatos, οπ. π. υποσ. 102, σ. 102.
- ⁵⁰ Ντούμας 1987, σ. 151-159.
- ⁵¹ Ντούμας 1987, σ. 156.
- ⁵² I. Papageorgiou, *On the Rites de Passage in Late Cycladic Akrotiri, Thera: A Reconsideration of the frescoes of the "Priestess" and the "Fisherman" of the West House* στο S. Sherratt (ed.), *Proceedings of the first international symposium The Wall Paintings of Thera, 30 August - 4 September 1997*, Athens 2000, vol. II, σ. 958-967.
- ⁵³ Ντούμας 1987, σ. 157.
- ⁵⁴ *CMS V, Suppl.* 3, 2, σ. 580, αριθ. 394. Χρ. Μπουλώτης, *Πτυχές θρησκευτικής έκφρασης στο Ακρωτήρι*, *Αλς* 3 (2005), σ. 54.
- ⁵⁵ *CMS I*, σ. 253, αριθ. 219.
- ⁵⁶ Ν. Βασιλικού, *Μυκηναϊκά Σφραγιστικά Δαχτυλίδια, από πολύτιμα μέταλλα με θρησκευτικές παραστάσεις*, Αθήνα 1997, σ. 49-51.
- ⁵⁷ Οπ. π. υποσ. 57, σ. 50.
- ⁵⁸ Verlinden 1985, σ. 148.
- ⁵⁹ *PM I*, εικ. 312 c και Κορρές 1981, σ. 679 και σημ. 88.
- ⁶⁰ Κορρές 1981, σ. 679-680 και σημ. 91-98.
- ⁶¹ Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οι Θαλαμωτοί Τάφοι των Μυκηνών*, Paris 1985, σ. 71-72, πίν. 11, 2318.
- ⁶² Κορρές 1981, σ. 681, υποσ. 101.
- ⁶³ Rodenwaldt 1912, σ. 87, αριθ. 103, πίν. X, αριθ. 7.
- ⁶⁴ Boulotis Ch., *Zur Deutung des Freskofragmentes Nr. 103 aus der tirynter Frauenprozession, Arch. Korrespondenzblatt* 9 (1979), σ. 59-67. Immerwahr 1990, εικ. 33b.
- ⁶⁵ Lang 1969, σ. 63-64, αριθ. 3H 23, πίν. 2, 121, B.
- ⁶⁶ Lang 1969, σ. 63.
- ⁶⁷ Μπουλώτης 2000, σ. 1116.
- ⁶⁸ Nosch M.-L., Perna M., *Cloth in the Cult*, στο R. Laffneur, R. Hägg (eds.), *Potnia, Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference / 8e Rencontre égéenne internationale, Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000, (Aegaeum 22)*, Liège 2001, σ. 471-477.
- ⁶⁹ *Documents* 1973², σ. 310, πινακίδα Gg 702 (όπου αναφέρεται σε προσφορά μελιού στη θεότητα). Στη σ. 538 πινακίδα Gg 702 = Oa 745 + 7374. Βλ. μεταγραφή πινακίδας σε J.T. Killen, J.-P. Olivier, *The Knossos Tablets* (Fifth edition), Salamanca 1989 (Supl. a MINOS, Num. 11), σ. 265.
- ⁷⁰ Οπ. π. υποσ. 70, σ. 252.
- ⁷¹ Οπ. π. υποσ. 70.
- ⁷² Για μεταγραφή της πινακίδας βλ. E.L. Bennett Jr., J.-P. Olivier, *The Pylos Tablets Transcribed, Part I:*

Texts and notes, Roma 1973, σ. 237.

⁷³ Όπ. π. υποσ. 73, σ. 156.

⁷⁴ Όπ. π. υποσ. 73, σ. 157.

⁷⁵ Όπ. π. υποσ. 73, σ. 244.

⁷⁶ Όπ. π. υποσ. 73, σ. 241.

⁷⁷ Η εν λόγω πινακίδα, μία από τις πλέον αμφιλεγόμενες, έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών μελετών και συνοδεύεται από πλούσια βιβλιογραφία, βλ. σχετικά Palaima Th., Κη02 – Τη316, στο Deger-Jalkotzy S., Hiller S., Panagl O. (eds.), *Florent Studia Mycenaea, Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1-5 Mai 1995*, Wien 1999, σ. 437, υποσ. 1.

⁷⁸ Για μια εμβριθή προσέγγιση της μυκναϊκής λέξης wo-ko και της ενδεχόμενης σημασίας της ως «Ιερού», τόσο σε πινακίδες της Θήβας (οίκος της ro-ti-ni-ja), όσο της Πύλου (οίκος της me-za-na) και της Κνωσού (οίκος του ma-ri-ne-u), βλ. S. Hiller, *Mykenische Heiligtümer: Das Zeugnis der Linear B-Texte*, στο R. Hägg and N. Marinatos, *Sanctuaries and Cult in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May, 1980*, Stockholm 1981, ιδιαιτέρως σ. 99-103.

⁷⁹ Th. G. Spyropoulos and J. Chadwick, *Thebes Tablets II*, Salamanca 1975, σ. 90-93.

⁸⁰ J. T. Killen, *The Linear B tablets and the Mycenaean Economy*, στο *Linear B; a 1984 Survey*, *BCILL* 26 (1985), σ. 295, αριθ. 89.

⁸¹ Τζαχίλη 1997, σ. 132-133.

⁸² Όπ. π. υποσ. 73, σ. 156.

⁸³ Προμπονάς 1974, σ. 32-35.

⁸⁴ Σε πρόσφατο άρθρο του ο Β. Πετράκης υποστηρίζει μία πιο προφανή ερμηνεία, συσχετίζοντας την εν λόγω πινακίδα με την προσφορά ανθέων, ιδιαίτερα γνωστή από την αιγαιακή εικονογραφία. βλ. V. Petrakis, *To-no-e-ke-ti-ri-jo Reconsidered*, *Minos* 37-38 (2002-2003), σ. 293-316.

⁸⁵ Προμπονάς 1974, σ. 103-105.

⁸⁶ A. J. B. Wace, *Mycenae*, Princeton 1949, σ. 83, 86 και πίν. 101-103.

⁸⁷ Ο Προμπονάς κατέληξε στο συμπέρασμα αυτό αφού συσχέτισε το εν λόγω σύμπλεγμα με μεταγενέστερα πύλινα ομοιώματα, από τη Ρόδο και την Κύπρο, και με ανάλογες παραστάσεις σε αρχαϊκά αγγεία. βλ. Προμπονάς 1974, σ. 111-112.

⁸⁸ Warren 1988, σ. 20-23.

⁸⁹ S. Hiller, *Te-o-po-ri-ja*, στο *Aux origins de l'*

Hellénisme. La Crète et la Grèce. Hommage à Henri van Effenterre présenté par le Centre G. Glotz, Paris 1984, σ. 139-150.

⁹⁰ Ch. Boulotis, *Zur Deutung des Freskofragmentes Nr. 103 aus der tirynter Frauenprozession*, *Arch. Korrespondenzblatt* 9 (1979), σ. 59-67.

⁹¹ *PM II*, σ. 704-712, εικ. 443 και πίν. XII.

Ειδικότερα για το σφραγιδόλιθο που φέρει στο χέρι βλ. σ. 705, εικ. 441.

⁹² *PM II*, σ. 706 και σ. 707, εικ. 443.

⁹³ βλ. ανωτέρω υποσ. 53.

⁹⁴ Ντούμας 1999, σ. 130, 146-147 (αρ. 110) και σ. 150 (αρ. 114, λεπτομέρεια τοιχογραφίας).

⁹⁵ Γ. Μυλωνάς, *Το Θρησκευτικόν Κέντρον των Μυκηνών, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών* 33 (1972), σ. 11-35 (πίν. X). Του ίδιου *Πολύχρυσοι Μυκήναι*, Αθήναι 1983, σ. 147, εικ. 116. I. Κριτσέλη-Προβίδη, *Τοιχογραφίες του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών*, Αθήνα 1982, σ. 37-40, 78-89, πίν. Γ, Δ.

⁹⁶ Το περιδέραιο που κρατά η «Μυκναία» καθώς και ένα αντίστοιχο που φαίνεται να μεταφέρει μία από της πομπεύτριες στην τοιχογραφική σύνθεση της Θήβας αποτελούν πρόσθετες ισχυρές ενδείξεις για την ένδυση και κόσμηση γυναικείας θεότητας. βλ. σχετικά Μπουλώτης 2000, σ. 1116-1117 και εικ. 3. Την άποψη αυτή ενισχύουν και οι χάντρες περιδεραιών που αποκαλύφθηκαν σε ιερά βλ. σχετικά C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, London 1985 (*BSA Suppl.* 18), σ. 317-322. W. Taylour, *Mycenae* 1968, *Antiquity* 43 (1969), σ. 92. K. Kilian, *Ausgrabungen in Tiryns* 1976, *AA* 1978, σ. 466.

⁹⁷ Gérard-Rousseau 1968, σ. 166-169. Chadwick 1997, σ. 182-183.

⁹⁸ βλ. ανωτέρω υποσ. 77.

⁹⁹ Ch. Boulotis, *Synnaoi Theoi: A Cult Phenomenon of the Aegean Late Bronze Age* (Summary), στο R. Hägg, G. Nordquist (eds.), *Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid, Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June, 1988*, Stockholm 1990, σ. 199.

¹⁰⁰ Για την κοινωνική ταυτότητα του επιφανούς νεκρού του Βαφειού, όπως αυτή συνάγεται μέσα από το σύνολο των κτερισμάτων του, συμπεριλαμβανομένης και της θεματικής των πολυάριθμων σφραγίδων του, βλ. I. Kilian-Dirlmeier, *Das Kuppelgrab von Vapheio: Die Beigabenaustattung in der Steinkiste*.

Untersuchungen zur Sozialstruktur in Späthelladischer Zeit, Mainz 1987, σ. 197-212.

¹⁰¹ Ως πολύτιμα χαρακτηρίζονται μια σειρά από τεχνήματα, όπως π.χ. υφάσματα, ενδύματα, κοσμήματα, μεταλλικά αγγεία κ.α. Η αξία των προσφορών αυτών έγκειται τόσο στο υλικό κατασκευής (μέταλλα, πολύτιμοι ή ημι-πολύτιμοι λίθοι, ελεφαντόδοντο κ.ά.), στην αισθητική τους τελείωση και ποιότητα όσο και στην περιπλοκότητα εκτέλεσής τους, υπό την έννοια ότι η χρονοβόρα για την κατασκευή τους διαδικασία αποτελεί κεφαλαιοποιημένη υλική αξία.

¹⁰² Gérard-Rousseau 1968, σ. 123-125 (λ. ka-ra-wi-ro-ro). *Documents* 1973², σ. 254, 396.

¹⁰³ Gérard-Rousseau 1968, σ. 124.

¹⁰⁴ Για τον τύπο της Κλειδούχου ιέρειας στην εικονογραφία των ιστορικών χρόνων, με αναφορές και στα σχετικά επιγραφικά δεδομένα, βλ. Α. Γ. Μάντης, *Προβλήματα της εικονογραφίας των ιερέων και των ιερειών στην αρχαία ελληνική τέχνη*, Αθήνα 1990, σ. 28-65.

¹⁰⁵ Boulotis 1987, σ. 155. Για τη συνάφεια αποθηκευτικών χώρων με ιερά στον αιγαιακό χώρο κατά την εποχή του Χαλκού βλ. Ε. Kyriakidis, *The Economics of Potnia: Storage in "Temples" of Prehistoric Greece*, στο R. Laffineur, R. Hägg (eds.), *Potnia, Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference / 8e Rencontre égéenne internationale, Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000*, (*Aegaeum* 22), Liège 2001, σ. 123-129.

¹⁰⁶ J. Killen, *The Linear B Tablets and the Mycenaean Economy*, σε A. Morpugno Davies & Y. Duhoux (eds.), *Linear B: A 1984 Survey, Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies (Dublin, 27 August - 1st September 1984, Louvain - la - Neuve 1985*, σ. 265-270. S. Lupack, *The Role of the Religious Sector in Mycenaean Economics*, *BCH* 122 (1998), σ. 423-425. L. Bendall, *The Economics of Potnia in the Linear B Documents: Palatial Support for Mycenaean Religion*, στο R. Laffineur, R. Hägg (eds.), *Potnia, Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings*

of the 8th International Aegean Conference / 8e Rencontre égéenne internationale, Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000, (*Aegaeum* 22), Liège 2001, σ. 445.

¹⁰⁷ S. Lupack, *Palaces, Sanctuaries and Workshops. The Role of the Religious Sector in Mycenaean Economics*, στο M. L. Galaty and W. A. Parkinson, *Rethinking Mycenaean Palaces. New Interpretations of an Old Idea*, Los Angeles 1999, σ. 25-34.

¹⁰⁸ Gérard-Rousseau 1968, σ. 190-191.

¹⁰⁹ Ενδεικτικά αναφέρεται η PY An 1281, από το Βορειοανατολικό εργαστήριο στο ανάκτορο της Πύλου, αλλά και η Th Of 36, στην οποία καταχωρίζονται ποσότητες μαλλιού που αποστέλλονται από το ανάκτορο στον wo-ko της Πότνιας, προκειμένου να υφανθούν εκεί.

¹¹⁰ C. Zaccagnini, *Lo scambio dei doni nel Vicino Oriente durante i secoli XV-XIII*, Roma 1973, passim. S. Voutsaki, *Value and Exchange in Premonetary Societies: Anthropological Debates and Aegean Archaeology*, στο C. Gillis, Chr. Risberg, B. Sjöberg (eds.), *Trade and Production in Premonetary Greece: Aspects of Trade. Proceedings of the third International Workshop, Athens 1993*, Jonsered 1995, σ. 7-17.

¹¹¹ Α. Κεραμόπουλος, *Αι βιομηχανία και το εμπόριον του Κάδμου*, *ΑΕ* 1930, σ. 29-58.

¹¹² Burke 1998, σ. 45-48. I. Tzachili, *Circulation of textiles in the Late Bronze Age Aegean*, στο A. Michailidou (ed.), *Manufacture and Measurement. Counting, Measuring and Recording Craft items in Early Aegean Societies, Μελετήματα 33*, Athens 2001, σ. 167-175.

¹¹³ J. Vercoutter, *L'Égypte et le monde égéen préhellénique*, Kairo 1956, σ. 367-395. S. Wachsmann, *Aegeans in the Theban Tombs*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 20, Leuven 1987. E.J.W. Barber, *Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages*, Princeton 1991, σ. 330-357.

¹¹⁴ J. Vercoutter, *L'Égypte et le monde égéen préhellénique*, Kairo 1956, σ. 397-406.

¹¹⁵ Burke 1998, σ. 46.

Η εξειδίκευση στον χώρο του υφάσματος στην κλασική Αθήνα

Στέλλα Σπαντιδάκη

Παραδοσιακά συνδέουμε την ενασχόληση με τα υφάσματα με τις γυναίκες και τον οικιακό χώρο. Στη διαμόρφωση της εικόνας αυτής βοηθούν μαρτυρίες από την αρχαιότητα και άλλες που καταλήγουν στους νεότερους χρόνους. Αρχαίες εικονογραφικές πηγές δείχνουν γυναίκες να ασχολούνται με διαδικασίες όπως το γνέσιμο και η ύφανση στον αργαλειό, σκηνές που επαναλαμβάνονται και σε πολύ νεότερες πηγές. Είμαστε βέβαιοι λοιπόν ότι οι γυναίκες παίζουν έναν κύριο λόγο στον τομέα της κατασκευής των υφασμάτων. Αυτό που συζητείται λιγότερο είναι το κατά πόσο είναι οι μόνες ή εάν οι άνδρες συμμετέχουν, σε ποιο πλαίσιο και σε ποιο βαθμό. Σχετικά πρόσφατες μελέτες υποδεικνύουν μία σημαντική συμμετοχή επαγγελματιών ανδρών σε εμπορικό πλαίσιο και την παρουσία απελεύθερων γυναικών εξειδικευμένων στην κατασκευή υφασμάτων¹.

Βάσει των γραπτών πηγών του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. μπορούμε να μιλήσουμε για δύο χώρους διαφορετικούς, τον οικιακό και τον βιοτεχνικό. Στον οικιακό χώρο εμφανίζονται μόνο γυναίκες, ελεύθερες και δούλες, οι οποίες ασχολούνται με όλα τα στάδια κατασκευής ενός υφάσματος, από την επεξεργασία της πρώτης ύλης μέχρι την κατασκευή των ενδυμάτων. Οι περισσότερες αναφορές γίνονται σε γυναίκες που ξαίνουν μαλλί², γνέθουν³ ή υφαίνουν⁴, σκηνές που υπογραμμίζονται και από πολυάριθμες εικονογραφικές μαρτυρίες εκείνης της εποχής σε αγγεία⁵ και λιγότερες στη γλυπτική⁶. Κείμενα αρχαίων συγγραφέων μας πληροφορούν ότι οι εργασίες που γίνονταν μέσα στο σπίτι, δηλαδή η ανατροφή των παιδιών και η κατασκευή των υφασμάτων, γίνονταν από τις γυναίκες, ενώ οι εξωτερικές εργασίες, όπως το εμπόριο, από τους άνδρες.

“Στεγνῶν δὲ δεῖται καὶ ἡ τῶν νεογνῶν τέκνων παιδοτροφία, στεγνῶν δὲ καὶ αἱ τοῦ καρποῦ σιτοποιαὶ δέονται ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ τῆς ἐσθῆτος ἐκ τῶν ἐρίων ἐργασία. ἐπεὶ δ' ἄμφότερα ταῦτα καὶ ἔργων καὶ ἐπιμελείας δεῖται τὰ τε ἔνδον καὶ τὰ ἔξω, καὶ τὴν φύσιν, φάναι, εὐθὺς παρεσκεύασεν ὁ θεός, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, τὴν μὲν τῆς γυναικὸς ἐπὶ τὰ ἔνδον ἔργα καὶ ἐπιμελήματα, τὴν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τὰ ἔξω”, γράφει ο Ξενοφών⁷.

Στον οικιακό χώρο, λοιπόν, δρουν οι ελεύθερες γυναίκες, που μαθαίνουν την τέχνη της κατασκευής των υφασμάτων και στις δούλες τους.⁸

και εκτελούν όλα τα στάδια της κατασκευής, από την συλλογή και την επεξεργασία της πρώτης ύλης μέχρι την ολοκλήρωση του τελικού προϊόντος⁹. Είναι μεν ειδικευμένες σ' αυτού του είδους την εργασία, αλλά τη γνωρίζουν ολόκληρη και επιμελούνται όλων των σταδίων της, όχι μόνον ορισμένων εξ αυτών.

Τα προϊόντα που κατασκευάζονταν στο σπίτι προορίζονταν κατά κύριο λόγο για τις ανάγκες του οίκου υπήρχε όμως και η δυνατότητα να πωληθούν στην αγορά για βιοποριστικούς σκοπούς, όπως μας πληροφορεί κείμενο του Αριστοφάνη¹⁰. Η έλλειψη περισσότερων αναφορών για τη δραστηριότητα αυτή μας υποδεικνύει ότι είχε μάλλον μικρή έκταση και γινόταν σπανίως, όταν υπήρχε ανάγκη.

Εκτός του οικιακού χώρου, άλλες κοινωνικές ομάδες είναι επιφορτισμένες με την ενασχόληση με τα υφάσματα και με εντελώς διαφορετική οργάνωση. Στις επιγραφές με τους καταλόγους απελευθερώσεων δούλων της Αθήνας του 4^{ου} αιώνα π.Χ. εβδομήντα τρεις γυναίκες που ασχολούνται με την παραγωγή αγαθών, χαρακτηρίζονται ως *ταλασιουργοί*¹¹. Ο όρος *ταλασιουργία* παραπέμπει σε όλες τις διαδικασίες που σχετίζονται με την κατασκευή των υφασμάτων¹², άρα πληροφορούμαστε ότι απελεύθερες γυναίκες εργάζονταν στον τομέα αυτόν σε έναν χώρο άλλον από τον οικιακό – αφού δεν είναι πλέον δούλες, δεν εργάζονται πια στο σπίτι του ιδιοκτήτη τους. Δυστυχώς, για τις γυναίκες *ταλασιουργούς* υπάρχουν μόνο δύο αναφορές στις αρχαίες πηγές, μία στον Όμηρο και μία στον Άλεξι¹³. Απ' ό,τι καταλαβαίνουμε όμως από τις εν λόγω αναφορές, οι γυναίκες αυτές ήταν εξειδικευμένες σε ένα ορισμένο στάδιο της εργασίας, και όχι στο σύνολό της, όπως υποδεικνύουν οι χαρακτηρισμοί που τις συνοδεύουν, *κερνήτις* και *λινουργός*, αντίστοιχα. Μπορούμε να τις φανταστούμε να δουλεύουν σε εργαστήρια στην Αγορά.

Ο Πλάτων κάνει λόγο για την ύπαρξη υφαντικών εργαστηρίων στην Αγορά της Αθήνας με επικεφαλής τον υφαντουργό και εξειδικευμένους εργάτες, όλους άνδρες¹⁴. Πρόκειται για επαγγελματίες που ασχολούνται ο καθένας με ένα συγκεκριμένο στάδιο της κατασκευής των υφασμάτων ή με το εμπόριό τους. Οι γραπτές πηγές περιέχουν πληθώρα αναφορών σε τέτοιου είδους επαγγελματίες και μας πληροφορούν για την ύπαρξη μεγάλης εξειδίκευσης με ειδικότητες που

σήμερα εντυπωσιάζουν, λόγω χάριν ο *νακοτίλης*¹⁵, αυτός που ξεριζώνει το μαλλί του προβάτου ή ο *ίστιορράφος*¹⁶, αυτός που συνενώνει πολλά κομμάτια υφάσματος για να φτιάξει πανιά πλοίου. Έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι σε αντίθεση με τις αναφορές στα κείμενα, στην εικονογραφία δεν υπάρχει ούτε μία σκηνή που να δείχνει αυτόν τον επαγγελματικό τομέα των ανδρών, ενώ έχουμε σκηνές από όλα σχεδόν τα επαγγέλματα.

Οι ειδικότητες των ανδρών μπορούν να κατανεμηθούν σε δύο κατηγορίες, τους κατασκευαστές και τα επαγγέλματά τους και τους εμπόρους. Υπάρχουν, τέλος, και οι αναφορές στα εργαστήρια ή τα καταστήματα.

Κατασκευαστές και τα επαγγέλματά τους:

1 επεξεργασία πρώτης ύλης
*ποιμενική τέχνη*¹⁷, *προβατευτική τέχνη*¹⁸,
*νακοτίλης*¹⁹, *νακοδέψης*²⁰, *έριουργία*²¹, *ξάντης*²²,
*ξαντική τέχνη*²³, *κροκονητική τέχνη*²⁴,
*στημονονητική τέχνη*²⁵.

2 τεχνικές κατασκευής
*βαφεύς*²⁶, *ύφάντης*²⁷, *ύφαντική τέχνη*²⁸, *ίστουργία*²⁹,
*κέρκισις*³⁰, *πιλητική τέχνη*³¹, *πλεκτική τέχνη*³²,
*ποικιλτής*³³, *πορφυροβαφική τέχνη*³⁴.

3 επεξεργασία του τελικού προϊόντος
*κναφεύς*³⁵, *κναφευτική τέχνη*³⁶.

4 κατασκευή συγκεκριμένου τύπου υφάσματος
*κεκρυφαλοπλόκος*³⁷, *έξωμιδοποιία*³⁸,
*ράκισυρραπτάδης*³⁹, *ίστιορράφος*⁴⁰,
*χλαμδουργία*⁴¹, *κλανιδοποιία*⁴².

Έμποροι:

1 πρώτης ύλης
*προβατοπώλης*⁴³, *έριοπώλης*⁴⁴.

2 εργαλείων
*βελονοπώλης*⁴⁵.

3 χρωστικών ουσιών
*άλουργοπώλης*⁴⁶.

4 συγκεκριμένων υφασμάτων
*στινππειοπώλης*⁴⁷, *στύπας*⁴⁸, *ταινιόπωλης*⁴⁹.

5 ενδυμάτων
*ίματιοπώλης*⁵⁰.

Εργαστήρια και καταστήματα:

*κναφήιον*⁵¹, *έριοπώλιον*⁵².

Αξίζει να παρατηρηθεί ότι την περίοδο του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. σημειώνεται μία έντονη εξειδίκευση στον κατασκευαστικό και τον εμπορικό τομέα που γίνεται φανερό σε μας με όλο και συχνότερες αναφορές σε επαγγελματίες στα αρχαία κείμενα. Η

ειδίκευση αυτή όμως να μην υπάρχει και επιφέρει την βελτίωση της ποιότητας σε διάφορους τομείς, δεν συνεπάγεται όμως αυτομάτως και μεγάλη αύξηση της παραγωγής. Όπου γίνεται λόγος για εργαστήρια, τα οποία θα πρέπει να κατανοήσουμε και ως χώρους πώλησης των προϊόντων, αυτά είναι μικρά και με λίγο προσωπικό, κυρίως τον ιδιοκτήτη και δύο τρεις βοηθούς, αναλόγως βέβαια με το επάγγελμα. Δεν θα πρέπει λοιπόν, σε καμία περίπτωση, να προσπαθούμε να κατανοήσουμε την κατανομή της εργασίας και την επαγγελματική εξειδίκευση της εποχής εκείνης χρησιμοποιώντας όρους και συνθήκες του παρόντος. Γι' αυτό και διάλεξα να μιλήσω για τον χώρο των εργαστηρίων ως βιοτεχνικό, υπογραμμίζοντας εδώ ότι πρόκειται για βιοτεχνία μικρής κλίμακας⁵³.

Δύο είναι οι κοινότερες πρώτες ύλες στην κλασική εποχή, το μαλλί και το λινάρι. Οι γραπτές πηγές μάς δίνουν μια άνιση εικόνα για τη χρήση και τη δημοτικότητα τους. Ενώ το μαλλί αναφέρεται συνεχώς, ως η κατ' εξοχήν πρώτη ύλη, και υπάρχουν παραπομπές στα κείμενα για όλα τα στάδια επεξεργασίας του μέχρι την ολοκλήρωση του υφάσματος, για το λινάρι διαθέτουμε ελάχιστες πληροφορίες. Το μόνο στάδιο από την πολύπλοκη επεξεργασία του που αναφέρεται στα κείμενα είναι το γνέσιμο και εκτός αυτού υπάρχουν μόνον αναφορές στο λινάρι ως πρώτη ύλη και, τέλος, σε λινά υφάσματα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η κατανομή της εργασίας σε μαλλί και λινάρι στον οικιακό και τον βιοτεχνικό χώρο. Το σύνολο σχεδόν των πάραπομπών σε εργασία γυναικών στον οικιακό χώρο αναφέρεται σε επεξεργασία του μαλλιού, υπάρχει μία μόνον αναφορά σε γνέσιμο λιναριού⁵⁴. Αξίζει επίσης να αναφερθεί, ότι η μοναδική αναφορά σε γυναίκα που πουλάει κλωστή στην αγορά για βιοποριστικούς σκοπούς, ενώ δεν πρόκειται για επαγγελματία ταλαιουργό, είναι για λινή κλωστή⁵⁵. Στον βιοτεχνικό τομέα εμφανίζεται μία γυναίκα λινουργός, αυτή είναι δε και η μόνη παραπομπή που υπάρχει για λινάρι στον χώρο αυτόν⁵⁶. Ενώ η ειδίκευση των ανδρών στην επεξεργασία του μαλλιού είναι πολύ σημαντική, δεν υπάρχει απολύτως καμία αναφορά που να συνδέει τους άνδρες με το λινάρι.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν την πληθώρα και τους χαρακτηρισμούς των ειδικοτήτων που σχετίζονται με το μαλλί, επί παραδείγματι *προβατευτική* ή *ποιμενική τέχνη*, *ξαντική τέχνη*, *προβατοπώλης*,

έριουργία κτλ., το γεγονός δηλαδή ότι όσον αφορά στο μαλλί, η ενασχόληση με την επεξεργασία του αναφέρεται ως *τέχνη*, ενώ η ενασχόληση με το λινάρι αποσιωπάται, μπορούμε να σκεφτούμε ότι η διαφορά αυτή προέρχεται από ένα διαφορετικό status των δύο ινών. Στην περίπτωση αυτή, το μαλλί έχει μεγάλο κύρος και εκτός από τον οικιακό χώρο δουλεύεται και από επαγγελματίες, ενώ για το λινάρι μπορούμε να υποθέσουμε ότι η επεξεργασία του περιοριζόταν στον οικιακό χώρο, γι' αυτό και δεν αναφέρεται με την ίδια συχνότητα όσο το μαλλί. Μία πρώτη ύλη που αποτελεί αντικείμενο της εργασίας επαγγελματιών τεχνιτών και της οποίας η επεξεργασία είναι ορατή από πολύ κόσμο, επί παραδείγματι στην Αγορά, είναι λογικό να έρχεται γρηγορότερα στον νου και να δίνει τροφή για να δημιουργήσει κανείς εικόνες και να εξηγήσει καταστάσεις μέσω παρομοιώσεων. Έτσι, όταν ο Πλάτων θέλει να φέρει ένα παράδειγμα από τον κόσμο του υφάσματος, πολύ συχνότερα αναφέρεται στα εργαστήρια στην Αγορά και στους άνδρες επαγγελματίες που ως τέτοιοι χαίρουν και ορισμένου κύρους, παρά στη γυναίκα που εργάζεται για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του οίκου της, κекκλεισμένων των θυρών.

Επιλογή βιβλιογραφίας

Clairmont Chr. W., *Classical Attic Tombstones*,

Akanthus, Kilchberg, 1993.

Ehrenberg V., *The People of Aristophanes*, Οξφόρδη 1951.

Gomme A.W., *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Σικάγο, Argonaut, 1967 (1933).

Keuls E., "Attic Vase-Painting and the Home Textile Industry", στο Moon, G. (ed.), *Ancient Greek Art and Iconography*, The University of Wisconsin Press, 1983.

Lewis D., "Attic Manumissions", *Hesperia* 28 (1959), σελ. 208-238.

Lewis D., "Dedications of Phialai at Athens", *Hesperia* 37 (1968), σελ. 368-374.

Thomson, W., "Weaving: A Man's Work", *Classical World* 75 (1981), σελ. 217-222.

Υποσημειώσεις

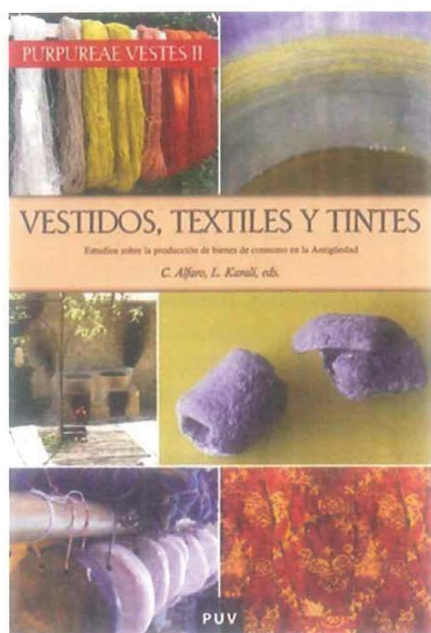
¹ Thomson W., "Weaving: A Man's Work", *Classical World* 75, n° 1 (1981), σελ. 217-222.

² Πλ. Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 729.

³ Ευριπίδης, *Ορέστης* 1431.

- ⁴ Πλάτων, *Λύσις* 208d.1.
- ⁵ Γνέσιμο: Αλάβαστρο Τ20/ΙΧ στο Μουσείο του Κεραμεικού, κύλικα CP10940, κύλικα CP953, πυξίδα CA587 στο Μουσείο του Λούβρου.
- ⁶ Ύφανση: Όστρακο από το Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, CVA MET4, πιν. 39. IVBf, σκύφος από το Αρχαιολογικό Μουσείο του Chiusi, CVA Chiusi II, πιν. 35 αρ. 1, (C 1831), αρύβαλλος από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου, αρ. ευρ. CP-2038.
- Πολλές εργασίες ταυτόχρονα: Επίνητρο από το CVA Berlin 7, F4016, πιν. 41.
- ⁶ Clairmont Chr. W., *Classical Attic Tombstones*, Akanthus, Kilchberg, 1993, 1.176, 1.220, 1.309, 1.894.
- ⁷ Ξενοφών, *Οικονομικός* 7.21.
- ⁸ Όπ.π. 7.41.2.
- ⁹ Αριστοφάνης, *Λνιστράτη* 536.
- ¹⁰ Όπ.π., *Βάτραχοι* 1347.
- ¹¹ Gomme A.W., *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Chicago, Argonaut, 1967 (1933), σελ. 42. Lewis D. M., "Attic Manumissions", *Hesperia* 28 (1959), σελ. 208-238 και Lewis D. M., «Dedications of Phialai at Athens», *Hesperia* 37 (1968), σελ. 369 κ.ε.
- ¹² Πλάτων, *Πολιτικός* 282a.6.
- ¹³ Όμηρος, *Ίλιάδα* Μ 433 (κερνήτις), Άλεξις Κωμ., *Βωμός* 1.1 (λινουργός).
- ¹⁴ Πλάτων, *Πολιτικός* 308d.6-308d.11.
- ¹⁵ Φιλήμων Κωμ., *Άποσπάσματα* 14.1.
- ¹⁶ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* 935.
- ¹⁷ Πλάτων, *Πολιτεία* 345d.2, 345d.5.
- ¹⁸ Ξενοφών, *Οικονομικός* 5.34.
- ¹⁹ Φιλήμων Κωμ., *Άποσπάσματα* 14.1.
- ²⁰ Ιπποκράτης, *Περί Διαίτης* 19.1, Καλλισθένης Ιστ., *Άποσπάσματα* 2b,124,F.5.59
- ²¹ Θεανώ Φιλ., *Άποσπάσματα* 198.6.
- ²² Πλάτων, *Πολιτικός* 281a.8.
- ²³ Όπ. π., 281a.8, 282a.6, 282b.9, 282e.4.
- ²⁴ Όπ. π., 309b.5.
- ²⁵ Όπ. π., 282e.9.
- ²⁶ Όπ. π., *Πολιτεία* 429.d.4, Δίφιλος Κωμ., *Άποσπάσματα Σύντροφοι* 1.1, Λύσις Φιλ., *Επιστολή στον Ίππαρχο* 112.8.
- ²⁷ Πλάτων, *Φαίδρος* 87.5b, 87c.8, Κρατύλος 388c.9, 390b.3, *Πολιτεία* 281a.9, 289c.7, *Γοργίας* 517e.1, *Πολιτεία* 369d.8, 370d.3, 370e.2, 374b.7, Αριστοτέλης, *Ήθικα Νικομάχεια* 1097a.8, 1163b.35, *ΜΜ* 1.33.10.4, 1.33.11.3, *Πολιτικά* 1256a.9, 1291a.13, 1325b.41.
- ²⁸ Πλάτων, *Πολιτικός* 279b.2, 279b.8, 280a.3, 280b.1, 280e.4, 281a.9, 281a.13, 281b.9, 281c.7, 282d.2, 283a.3, 283a.8, 283b.2, 284a.7, 285d.8, 286b.8, 287b.1, 287c.8, 288b.7, 305e.8, 308d.6, *Χαρμίδης* 165e.7, 174c.6, *Γοργίας* 449d.2, *Πολιτεία* 401a.2, 455c.6, Αριστοτέλης, *Μεταφυσική* 1064b.21, *Πολιτικά* 1256a.6, 1258a.25, Δημόκριτος Φιλ., *Άποσπάσματα* 154.3.
- ²⁹ Πλάτων, *Συμπόσιο* 197b.2.
- ³⁰ Αριστοτέλης, *Φυσικής Άκροάσεως Η (textus alter)* 243b.28.
- ³¹ Πλάτων, *Πολιτικός* 280c.3.
- ³² Όπ. π., 283b.1, 288d.9.
- ³³ Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικά* 375a.27.
- ³⁴ *Διαίρέσεις Αριστοτέλους*, στο Mutschmann, H. (ed.), *Divisiones quae vulgo dicuntur Aristoteleae*, Λειψία 1906, 51.13.
- ³⁵ Αισχύλος, *Χοηφόροι* 760, Ηρόδοτος, *Ίστορίες* 4.14.5, Πλάτων, *Γοργίας* 491.a.2, Ιπποκράτης *Επιδημιών* 4.1.36.2, 7.1.81.1, Αισχίνης Ρητ., *Κατά Τίμαρχον* 124.6, Θεόφραστος, *Περί Λίθων* 67.4, *Είρωνείας Α* 18.6.2, Αντιφάνης Κωμ., *Άποσπάσματα* 123.1.
- ³⁶ Πλάτων, *Πολιτικός* 281.b.3, 282.a.4.
- ³⁷ Κριτίας Ελεγ., Φιλ. και Τραγ., *Άποσπάσματα* 69.1.
- ³⁸ Ξενοφών, *Άπομνημονεύματα* 2.7.6.8.
- ³⁹ Αριστοφάνης, *Όρνιθες* 842.
- ⁴⁰ Όπ. π., *Θεσμοφοριάζουσαι* 935.
- ⁴¹ Ξενοφών, *Άπομνημονεύματα* 2.7.6.7.
- ⁴² Όπ. π.
- ⁴³ Αριστοφάνης, *Ίππείς* 132, 138.
- ⁴⁴ Κριτίας Ελεγ., Φιλ. και Τραγ., *Άποσπάσματα* 70.4, Ζήνων Φιλ., *Μαρτυρίαί και Άποσπάσματα* 246.10.
- ⁴⁵ Αριστοφάνης, *Πλούτος* 175, Κριτίας Ελεγ., Φιλ. και Τραγ., *Άποσπάσματα* 70.7.
- ⁴⁶ Αριστοτέλης, *Μηχανική* 849b.34.
- ⁴⁷ Αριστοφάνης, *Ίππείς* 129, Κριτίας Ελεγ., Φιλ. και Τραγ., *Άποσπάσματα* 70.4.
- ⁴⁸ Όπ. π., *Άποσπάσματα* 696.2.
- ⁴⁹ Εύπολις Κωμ., *Άποσπάσματα Προσάλτιοι* 1.1.
- ⁵⁰ Κριτίας Ελεγ., Φιλ. και Τραγ., *Άποσπάσματα* 64.1, Απολλόδωρος Κωμ., *Άποσπάσματα* 25.1.
- ⁵¹ Ηρόδοτος, *Ίστορίαί* 4.14.4.
- ⁵² Ζήνων Φιλ., *Μαρτυρίαί και Άποσπάσματα* 246.6.
- ⁵³ Ehrenberg V., *The People of Aristophanes*, Oxford 1951, σελ. 135.
- ⁵⁴ Ευριπίδης, Ορέστης 1431.
- ⁵⁵ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* 1347.
- ⁵⁶ Άλεξις Κωμ., *Βωμός* 1.1.

C. Alfaro, L. Karali (eds.) *Vestidos, Textiles y Tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la Antigüedad. Purpureae Vestes II*, Universidad de Valencia, 2008.

Πρόσφατα σημειώνεται ένα έντονο ενδιαφέρον για την υφαντική στις χώρες της Μεσογείου. Το φαινόμενο αυτό παλαιότερα επικεντρωνόταν στην Αίγυπτο και στα υφάσματα που ονομάζονται κοπτικά. Αντίστοιχο ενδιαφέρον υπήρχε εδώ και δεκαετίες στην κεντρική Ευρώπη και τη Σκανδιναβία, όπου οι κλιματικές συνθήκες είχαν επιτρέψει τη διατήρηση μεγάλων τμημάτων αρχαίων υφασμάτων. Το ενδιαφέρον για τις υπόλοιπες χώρες της Μεσογείου, εκτός της Αιγύπτου, είναι πρόσφατο. Εκδηλώθηκε με μία σειρά διεθνών συνεδρίων με πρωτοβουλία του Πανεπιστημίου της Valencia που επικεντρώνονται στις βαφές και στην ύφανση και έχουν τον ενιαίο τίτλο *Purpureae Vestes*. Έως τώρα έχουν πραγματοποιηθεί τρία συνέδρια. Πρόσφατα εκδόθηκαν τα Πρακτικά του Β΄ συνεδρίου με τίτλο *Vestidos, Textiles Y Tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la*

Antigüedad. Actas del II Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo (Atenas, 24 al 26 de noviembre, 2005), Universitat de Valencia 2008, με την επιστημονική επιμέλεια των C. Alfaro και Λ. Καραλή. Περιλαμβάνει 17 μελέτες που αφορούν αρχαία υφάσματα, 9 μελέτες για τις αρχαίες βαφές και ένα πολύ ενδιαφέρον CD με μία μικρή ταινία πειραματικής αρχαιολογίας για την κατασκευή της πορφύρας.

Οι τέσσερις πρώτες μελέτες αφορούν το προϊστορικό Αιγαίο. Η C. Cheval εξετάζει την λειτουργία των αγνύθων στη μινωική περίοδο ενώ η M. Alberti την ερμηνεία των θέσεων που θεωρούνται υφαντικά εργαστήρια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο των Moulhérat και Σπαντιδάκη για την παρουσία μαλλιού στο προϊστορικό Ακρωτήρι καθώς και της Στέλλας Σπαντιδάκη για τις δυνατότητες αναπαραγωγής των θηραϊκών υφαντών. Στην ελληνιστική και ρωμαϊκή Μεσόγειο παρουσιάζεται μία αξιοσημείωτη τεχνική ομοιομορφία τόσο με βάση αρχαιολογικά ευρήματα (Tzachili, Tebar και Wilson), όσο και στα υφάσματα πολυτελείας (Bender Jorgensen, Stauffer, Gleba, Cortopassi). Υπήρξε έντονο ενδιαφέρον και για τις πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνταν (Λαμπρόπουλος, J.-P. Wild, Felicity Wild και A.J. Clapham, Maeder). Τέλος η A. Μωραϊτου και η X. Μαργαρίτη συνοψίζουν τη δεοντολογία που πρέπει να ακολουθείται για τη μελέτη και τη συντήρηση των αιγαικών αρχαιολογικών υφασμάτων.

Στο τμήμα που αφορά τις βαφές κυριαρχεί το θέμα της πορφύρας. Τα πρώτα ίχνη μαρτυρούνται στη νεολιθική Τούμπα της Θεσσαλονίκης ενώ η Λ. Καραλή και η Φ. Μεγαλούδη δίνουν μία σύνοψη των γνωστών στοιχείων για τις βαφές από πορφύρα στο Αιγαίο. Οι μαρτυρίες για την ύπαρξη εργαστηρίων πορφύρας ενισχύονται τα τελευταία χρόνια. Εντοπίζονται παντού γύρω από τη Μεσόγειο, στη Λιβύη, στις Βαlearίδες, στην Ισπανία (Alfaro Giner και Costa Ribas, Bernal et al.) ακόμη και στην Κρήτη.

Η συμβολή του τόμου στη λιγοστή βιβλιογραφία είναι σημαντική. Σιγά-σιγά αναδύονται τομείς ενδιαφέροντος, καθώς και χώροι αρχαιολογικοί που υπόσχονται νέα στοιχεία. Το Αιγαίο αναδύεται σιγά-σιγά ως ένας τόπος ίσης σημασίας για την έρευνα των υφασμάτων με άλλους όπου η έρευνα άρχισε παλαιότερα.

Clothing and identities.

New perspectives on textiles in the Roman Empire.

Πρόγραμμα DressID (Ένδυση και Ταυτότητες. Νέες προοπτικές για τα υφάσματα στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία)

Από το τέλος του 2007 το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και οι συνεργάτες του Κέντρου Έρευνας και Συντήρησης Αρχαιολογικού Υφάσματος Γιούλη Σπαντιδάκη και Christophe Moulherat συμμετέχουν στο Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Culture με τον τίτλο Clothing and Identities. New perspectives on textiles in the Roman empire (Ένδυση και Ταυτότητες. Νέες προοπτικές για τα υφάσματα στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία)

Στο πρόγραμμα αυτό συμμετέχουν τρία Πανεπιστήμια (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Valencia και Sheffield) δύο ερευνητικά ινστιτούτα (Centre for Textile Research της Κοπεγχάγης και Royal Institut for Cultural Heritage των Βρυξελλών) και δύο μουσεία (το Naturhistorisches Museum της Βιέννης και το Reiss-Engelhorn Museum στο Mannheim που έχει και τον γενικό συντονισμό του Προγράμματος).

Οι ερευνητικοί στόχοι είναι ποικίλοι. Οι υφαντικές τεχνικές, οι ποιότητες των νημάτων και των υφασμάτων, οι παραστάσεις των μνημείων καθώς και οι πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε για διάφορα θέματα γενικότερα όπως εθνικής ταυτότητα, κοινωνικής ένταξη, ρωμαϊκές επαρχίες κλπ... Ακόμη και θέματα όπως η αναζήτηση των καινοτομιών, των βαφών και των χρωμάτων, οι πειραματικές αποκαταστάσεις, οι σημαντικές αλλαγές στην ένδυση κατά περιόδους...Ιδιαίτερη προσπάθεια γίνεται για την εκμετάλλευση των γραπτών πηγών και επιγραφών, ελληνικών και ρωμαϊκών. Συμμετέχουν περίπου 90 επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων από τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες.

Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος ετοιμάζεται μία έκθεση με τίτλο All threads lead to Rome.

Για την Ελλάδα είναι μία εξαιρετική ευκαιρία να μελετηθεί η υφαντική σε μία περίοδο για την οποία πολύ λίγες έρευνες έχουν γίνει. Δηλαδή την περίοδο από τον 3ο αιώνα π.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ. Έτσι προωθείται η μελέτη για μερικά κατάλοιπα υφασμάτων που είναι σπάνια και πολύτιμα όπως στη Θεσσαλονίκη, στον Κεραμεικό και σε άλλα μέρη. Παράλληλα γίνονται προσπάθειες συλλογής και αποτίμησης του αρχαιολογικού υλικού που σχετίζεται είτε με εργαλεία ύφανσης, είτε με εγκαταστάσεις πορφύρας είτε με εργαστηριακές εγκαταστάσεις. Κατά το πέρασ του έργου σχεδιάζεται η έκδοση ενός συλλογικού τόμου με τα αποτελέσματα των ερευνών.

Archaeological textiles from Corfu

G. Metallinou, C. Moulh erat, G. Spantidaki

The remains of textiles found on Corfu come from the cemeteries of the ancient city, which date from the late 7th-early 6th c. BC. They were used to wrap the remains of cremated bodies – that is, ashes and bones. These were then placed inside bronze cinerary vases, usually kalpai. This explains why most of the textiles were found on the interior walls of vases, though some were also found outside them. Here they suffered corrosion and were mineralised. They are preserved in this form.

The textiles presented here are generally speaking homogeneous. Their study of them is rendered difficult by the fact that they are preserved in many overlapping layers, and sometimes remains of different textiles survive on the same vase fragment. They were produced by plain weaving, but with variations in the density of the weft, which gives them a different aspect. They are very fine. In the textile from kalpe 23173-23174, 69-90 threads were counted per centimetre. In the even more finely woven textile from kalpe 24725 there are 90-100 wefts per centimetre, with a diameter of only 80-110 µm. In this latter piece, parts of the original starting border are preserved, confirming that it was made on an upright warp-weighted loom, and also parts of the closing hem, which ends in a fringe. Traces were also found of purple dye from the seashell murex, which were detected by the Raman microspectrometry method.

Important evidence emerged from the attempt to identify the raw material. This evidence derived from a combination of the examination of the samples under an electron microscope and the examination of thin sections set in resin under an optical microscope with. Four of the textiles are of wool, which is rare in the Aegean, where linen is more commonly preserved.

Because of their technical properties and their exceptionally fine quality, the Corfu textiles point to the existence in the city of a craft industry and of high level technology.

Archaeological textiles from Salamis:

a preliminary presentation

C. Moulh erat, G. Spantidaki

In this article four textile remains found fairly recently

on Salamis are published. The first was found in the Mycenaean cemetery at Ayia Kyriaki. It was preserved along with a Mycenaean jewellery and is made of linen. The second is a piece of thin textile on a bronze mirror from a tomb in a Classical cemetery. The third textile, from Kamatero, found inside a kalpe, is the most important. It is very thin, with 100 threads per centimetre, made of wool. Finally, two different textiles are preserved on a strigil; they come from the garments of the dead on which the implement rested.

The ritual offering of textiles and garments in the Late Bronze Age Aegean

T. Boloti

The ritual offering of textiles and garments, a common practice in many areas of the Greek world in historical times, is attested in the Aegean during the Late Bronze Age. In this case, the clear evidence provided by the Linear B tablets is combined with visual representations (wall-paintings, seal-engravings), though of the few physical remains, only those at Akrotiri have been found in a probable cult context. All the above sources are by no means free from problems, since they are characterised by an uneven local and chronological distribution and by their very nature give rise to many questions of interpretation, which are intensified by our inability to draw a clear dividing line between religious and secular at this early period.

An examination of the available testimonia – visual and Linear B tablets – organised by kind of find and area of provenance (Crete, Cyclades, mainland Greece) is preceded by a general presentation and discussion confined to two of the main issues touching upon the interpretive crux of the matter: who were the people who sent and received the textiles and garments offered, and how were these valuable offerings 'handled'.

Specialization in textiles in classical Athens

S. Spantidaki

Was employment in the manufacture of textiles 'purely a matter for women', as we are accustomed to think, or did men also participate in it? Although the ancient visual sources tend to support the former view, closer study of the ancient texts reveals that a large part of the work was carried out by men: an increasing number of studies suggest that in addition to the domestic space, in which women worked, there was also a craft-industrial space, in which professional men and manumitted women were employed.

Ι. Τζαχίλη

Στόχοι και στοιχήματα της «νέας» Αράχνης

С. Moulhérat, Γ. Σπαντιδάκη

**Αρχαιολογικά υφάσματα από τη Σαλαμίνα:
προκαταρκτική παρουσίαση**

Γ. Μεταλληνού, С. Moulhérat, Γ. Σπαντιδάκη

Αρχαιολογικά υφάσματα από την Κέρκυρα

Τ. Μπολώτη

**Τελετουργική προσφορά υφασμάτων και ενδυμάτων στον
αιγαιακό χώρο της ύστερης Χαλκοκρατίας**

Σ. Σπαντιδάκη

**Η εξειδίκευση στον χώρο του υφάσματος
στην κλασική Αθήνα**

Ι. Τζαχίλη

Βιβλιοπαρουσιάσεις